SCIPIO SIGHELE:

JAVNO MIŠLJENJE
UMJETNOST I GOMILA

PREVEO

DR. KRUNOSLAV BEGO

ZAGREB 1920.

IZDANJE KNJIŽARE ĆELAP I POPOVAC.

SCIPIO SIGHELE:

JAVNO MIŠLJENJE
UMJETNOST I GOMILA

PREVEO
DR. KRUNOSLAV BEGO

ZAGREB 1920.
IZDANJE KNJIŽARE ĆELAP I POPOVAC.

JAVNO MIŠLJENJE

Javno mišljenje.

Što je javno mišljenje? Svi, kad ga spominju, misle, da znaju, što je; a u stvari nitko ne bi znao, a možda ni mogao da ga točno definira.

Javno mišljenje je na zemlji ono, što je Bog na nebu: nevidljivi, neosobni sudac, kojeg se sve boji; javno je mišljenje, kao i religija, tajna sila, u čije su ime vršena najuzvišenija junaštva i najgadnije nepravde; ono je kao i zakon, koji se sad s pravom, sad s nepravom pozivlje i tumači u nekom momentu života: ono je kao i sila, koja često pomaže pravo, a još češće zablude; ono je napokon kao zastava na vjetru, koja se uvijek okreće, kako vjetar duva. I kad bi se čovjek htio da usudi, pa da o javnom mišljenju stvori kakovu definiciju, ne bi mogao da učini drugo, nego da na nj primijeni onu ironičnu izreku, što ju je Paulina de Grandpré kazala o ženi: on peut dire sur con compte tout ce qu'on voudra, on trouvera toujours une raison (Može se na njezin račun kazati, što se hoće: uvijek će se svemu naći neki razlog).

Možda se baš zato javno mišljenje do sada tako malo proučavalo, jer ga je nemoguće definisati. Javno je mišljenje, u socijalnom obziru, jedan nedokučiv fenomen, skoro bih kazao, da je ono psihološki — kad ova riječ ne bi bila smiješna — jegulja, jer kad misliš da si ga uhvatio, već ti bježi na sve strane.

Koji uzroci proizvode javno mišljenje? Koji zakoni njim ravnaju? A prije svega, tko sačinjava javno mišljenje i koliko su brojni oni, što ga sačinjavaju?

Pokušat ćemo da odgovorimo na ova pitanja.

I.

Ruggero Bonghi*, u jednom svom znamenitom govoru, držanom u komori god. 1873., pokušao je da proučavanju javnog mišljenja dade jedan vodeći princip, rekavši: »Ne valja misliti ili hiniti mišljenje, da svaki izraz raspoloženja sadrži uistinu javno mišljenje. Da javno mišljenje uzmogne imati auktoriteta, mora da bude istinito, sigurno i da se temelji na što općenitijem saglasnom mišljenju izobraženih ljudi stanovite zemlje.«

Zlatne, a ipak prazne riječi.

Je li moguće, da se — u praksi — uvijek razlikuje ovakovo pravo javno mišljenje, kako ga definiše Bonghi, od onoga, kojemu manjkaju značajke, što ih on smatra nužnima, da stvore javno mišljenje? Tko i gdje će da bude vrhovni sudac, koji će svaki put da prosuđuje, da li izvjesna struja javnog mišljenja zaslužuje ili ne zaslužuje naziv pravog javnog mišljenja? Kojim će se aritmetičkim sredstvom sigurno moći da utvrdi, da većina misli na jedan stanoviti način i kojim će se sociološkim kriterijem moći sigurno da razlikuje izobražene od neizobraženih ljudi stanovite zemlje? Pa sve i da se dopusti nevjerovatna hipoteza, da je ova vrlo teška operacija psihološke matematike moguća, kakov bi joj bio praktični rezultat?

Ima mnogo slučajeva, u kojima je notorno, da se vladajuće javno mišljenje ne temelji na »općenitom saglasnom mišljenju izobraženih ljudi izvjesne zemlje«; pa može li se radi toga možda ne voditi računa o takvom mišljenju?

Svi mi, bilo da smo pojedinci ili skupnost, podanici ili vlastodršci, često smo pod neodoljivom sugestijom javnoga mišljenja, kakvo god ono bilo i na koji god način ono nastalo. Naivno je tražiti, da se sad ispituje, da li ovo javno mišljenje zbilja dijeli većina izobraženih ljudi; jer se ovog javnog mišljenja svatko boji i svatko se za njim povodi, pa i onda, kad je svatko siguran, da to

* Poznati talijanski pisac i rodoljub za doba borbe za jedinstvo Italije.

javno mišljenje nema onih značajki, koje je Ruggero Bonghi tražio da ono mora da ima; a vlade moraju da se njim bave i da o njemu vode računa bez obzira na to, da li ono dolazi od neukih seljačkih masâ ili od nekoliko inteligentnih superiornih ličnosti.

Uzet ćemo dva primjera iz relativno nedavne prošlosti, da bolje objasnimo svoju misao.

Poslije katastrofalnog poraza kod Adue pojavilo se u Italiji javno mišljenje o novom pravcu, koji treba da se dade talijanskoj politici u Africi. Ovo javno mišljenje dovelo je, potporom samih radikala i socijalista, na kormilo markiza Di Rudini. Je li to bilo baš ono pravo javno mišljenje? Mi se ne usuđujemo da kažemo; ali konstatujemo fakat, da se dvije godine kasnije to javno mišljenje potpuno promijenilo i da je ministarstvo markiza Di Rudini moralo da dade ostavku.

Dobro dakle: bilo da je jedno ili drugo javno mišljenje bilo krivo — a sigurno je moralo da bude krivo ili ono od g. 1896. (godina katastrofe kod Adue) ili ono od g. 1898. — jedno je sigurno: da se je i u jednom i u drugom slučaju popustilo javnom mišljenju, a da se nije baš potanko ispitivalo, da li ga sačinjava većina izobraženih ljudi Italije ili ne. Bilo je javno mišljenje — i to je bilo dosta, da mu se sve pokorava kao despotu.

Drugi primjer, koji hoću da navedem, još je očevidniji. Radi se o aferi Dreyfus. Kakvu je ulogu u ovoj infamnoj i čuvenoj aferi igralo francusko javno mišljenje? S početka se jednodušno protivilo reviziji procesa, a kasnije ju je — skoro jednodušno — glasno i bučno tražilo. Ono prijašnje javno mišljenje bilo je krivo: niti je bilo istinito, niti sigurno, kako hoće Bonghi; bilo je patološki rezultat jedne sugestije, koju je nametnula perfidija nekolicine i kojoj su iz patriotske naivnosti podlegli skoro svi: a ipak, je li bilo moguće da se ne vodi računa o tome mišljenju? Svi smo eto vidjeli: u znamenitoj sjednici od 7. jula 1898. čitava se francuska zastupnička komora pokorno poput ovaca poklonila onom javnom mišljenju, odredivši da se u svim općinama Republike afišira Cavaignac-ov govor. A Ruggero Bonghi bio bi morao pretpostaviti, da zastupnička komora doista predstavlja

naobražene ljude izvjesne zemlje i da je prema tome svaki njezin zaključak promišljen i savjestan zaključak. Ja naprotiv — čedno govoreći — sudim o parlamentima skroz drukčije, ali nije ovdje mjesto, da razlažem, zašto tako sudim, niti je to za ovu raspravu od važnosti. (Vidi prevod rasprave istoga pisca: »Proti parlamentarizmu«, koja je izašla u nakladi naše knjižare).

Zaključak, do koga sam htio da dođem i do koga mi se čini da sam došao, jest ovaj:

1. Javno se mišljenje nameće i onda, kad ga ne sačinjava općenito saglasno mišljenje učenih ljudi stanovite zemlje;

2. I mišljenje naobraženih ljudi može da bude posljedicom jednog nenadanog, pogrešnog i promjenljivog utiska (kako dokazuje primjer francuske zastupničke komore) i stoga, da se javnom mišljenju priznade auktoritet, nije dosta, da se dokaže, da se ono temelji na mišljenju većine naobraženih ljudi. I naobraženi ljudi, jednako kao i neuki, mogu da pogriješe.

Advokat g. A. Pugliese — u kratkom, no oštroumnom članku u turinskoj pravničkoj reviji — opazio je, da definicija javnog mišljenja, koju je pokušao da dade Bonghi, nije bila potpuna i predložio je, neka se značajkama, koje je Bonghi dao javnom mišljenju, doda još jedna: biva ta, da se javno mišljenje mora da temelji na stalnom duševnom raspoloženju. On je mislio, da tako ne će biti moguće, da se za pravo javno mišljenje pogrešno uzme ono, koje se u Francuskoj protivilo reviziji Dreyfusova procesa, jer to mišljenje nije bilo stalno i trajno. I dodao je: »Kaže se, da u pogledu zakupa javnih radnja tek vrijeme daje pravu ocjenu poštenja i vrijednosti: tako isto, meni se čini, mora se čekati, neka vrijeme potvrdi pravo javno mišljenje.«

Sličnost je doduše lijepa, ali ja bih i ovdje rekao: zlatne, ali prazne riječi.

Prije svega moglo bi se pitati advokata Pugliese: koliko vremena treba — — — — — da vrijeme potvrdi javno mišljenje? Kad će se moći da kaže, da je izvjesno javno mišljenje istinito i sigurno? Da li nakon deset, da li nakon dvadeset ili trideset godina? Zatim — sve i kad

bi se našla ta vremenska granica, koja se meni čini nemogućom — ne bi li to bila puka platonska zadovoljština? Uzmimo na primjer, da se danas pojavi izvjesna struja javnog mišljenja, zar ćemo morati i zar ćemo moći da se na nju ne osvrnemo, nego da mirno čekamo, dok izbrojimo, da je prošlo — — — četvrt vijeka? Napokon, zar nije jasno, da slično javno mišljenje ne bi više ni bilo javno mišljenje, nego nešto vrlo slično tradiciji? Konačno, što je zapravo tradicija, nego javno mišljenje, koje se u narodu učvrstilo i kristalizovalo?

Dakle, ako se ne varam, definicije, koje su pokušali da dadu Bonghi i Pugliese, nisu potpune, a sve i kad bi bile potpune, ne bi bile praktične.

Zaključujuć, možemo da kažemo, da se ova dva citirana autora ograničuju na to, da tvrde, da je pravo javno mišljenje ono, koje su naobraženi ljudi, vrijeme i događaji priznali ispravnim. To je definicija, koja bi, kako se vidi, mogla da nosi potpis Monsieur-a de la Palisse; ali iz koje se, i ako je istinita, ne može da povuče nikakav korisni zaključak.

Ja mislim, da se pri rješavanju ovog problema ne bi smjelo a priori tražiti definicije — koje su, kako je Lombroso oštroumno govorio, osim geometričkih, sve netačne — nego se mora naprotiv kušati da se prouči, kako se stvara javno mišljenje i koji čudni i tamni psihološki zakoni njim ravnaju.

Definicija nije drugo, nego sinteza opisa nekog fenomena; sigurno je dakle pogrešno, kad se hoće da iznese sinteza prije nego li se učinilo analizu.

Čini mi se, da je vrlo težak posao, razlikovati pravo i sigurno javno mišljenje od nepravoga i nesigurnoga, prije nego li se točno ustanovi, što je to javno mišljenje. A da se pak ustanovi, što je javno mišljenje, mora se ponajprije znati ili bar kušati da se saznade, što je to javnost.

Vjerni idejama pozitivističke metode mi ćemo dakle da u prvom redu anališemo kolektivno biće, koje se zove javnost (publika) i nastojat ćemo, da ga odijelimo od ostalih kolektivnih bića, s kojima ga se općenito i lako zamjenjuje; u drugom ćemo redu istraživati kako se u

javnosti, malo po malo, fiziološki ili patološki, stvaraju razna mišljenja; napokon ćemo nastojati da odredimo, po kojima se značajkama može da raspozna, da li se izvjesno mišljenje javnosti ima da očekuje i da li se prema tome to mišljenje mora da poštuje i slijedi.

Prema našem čednom mišljenju, ovo je jedini put, koji će moći da nas dovede do toga, da i ako ne potpuno otkrijemo (jer bilo bi preuzetno takova šta ustvrditi), a ono barem učinimo manje maglovitom onu tajnu kolektivne psihologije, koja se zove **javno mišljenje** i koja u modernom svijetu ima tako velik i pogibeljan utjecaj.

II.

Javnost ili publika jest riječ, koja ima vrlo nesigurno i elastično značenje, kao i sve riječi, koje ne naznačuju kakvog materijalno ograničenog predmeta. Znamo, onako na oko, što ta riječ znači, ali bili bismo u velikoj neprilici, kad bismo morali da to značenje točnije opredijelimo.

Kaže se na primjer: javnost u kazalištu, javnost na skupštini; u ovom slučaju riječ **javnost** ima određeno značenje, koje se ograničuje na osobe, što su bile u kazalištu ili prisustvovale skupštini; **javnost** je dakle u ovom slučaju sinonim **gomile** (mase).

Kaže se: ta i ta knjiga postigla je u javnosti velik uspjeh; u ovom pak slučaju riječ **javnost** ima manje određeno, ne tako specifično značenje; ne odnosi se više na izvjestan broj sakupljenih osoba, nije dakle više sinonim gomile, nego obuhvaća izvjestan dio rastrkanog, a ne sakupljenog pučanstva, koje shvaća i koje se interesuje za umjetnost, književnost ili za znanost.

Kaže se na primjer još: javnost ima o izvjesnom političkom pitanju — recimo, o ratu — izvjesno mišljenje; u ovom slučaju riječ **javnost** ima još općenitije značenje; ne odnosi se samo na jedan dio pučanstva, na ovu ili onu klasu, kastu, školu ili stranku, nego obuhvaća čitav narod, kadkada mnoge narode, a kadkada i čitav civilizovani svijet.

Koje je od ovih značenja riječi **javnost** ono pravo? Da odgovorimo na to pitanje, treba da pođemo malo

unatrag i da istražimo evoluciju, koju je tečajem vremena prošao onaj zamršeni i neodređeni organizam, koji mi danas krstimo imenom javnosti.

Svratimo li pogled na najniže vrste životinjskog carstva, vidjet ćemo, da kod njih prevladava značajka apsolutne individualnosti. »Des êtres d' espèces multiples — piše Espinas u svojoj knjizi Des sociétés animales (o životinjskim društvima) — et dont le nombre est prodigieux, vivent dans les eaux, sur la terre et sur les autres animaux à l' état d' isolement complet. Un grand nombre de Foraminifères, dont les carapaces ont formé des continents, sont isolés physiologiquement: de tels êtres sont faibles, non seulement parce qu' ils sont petits, mais encore parce qu' ils sont seuls«. (Životinje raznih vrsti, u neizmjernom broju, žive po vodama, na zemlji i na drugim životinjama u stanju posvemašnje osamljenosti. Veliki broj foraminifera, koji su sa svojim hrptima, tvrdim kao kora, stvorili čitava kopna, fiziološki je osamljen: te su životinje slabe ne samo zato, jer su slabe, nego i zato, jer su same.)

Buduć kod ovih najnižih životinjskih vrsta nema udruženja, jasno je, da ne može da bude niti najudaljenijeg embriona javnosti. Uza sve to ipak, čim se ide malo više uz životno stablo, već se pojavljuje udruženje. Iz početka ono je prosti materijalni, čisto fizički skup. Čitavo ovo udruženje sastoji u **djelovanju prisutnosti:** ako se pojedini individui jedan od drugoga odaleče tako da se više ne mogu vidjeti ili ako neko vrijeme ostanu daleko jedni od drugih, već samim tim faktom prestaju da budu udruženi. U jednu riječ, u ovakvim je slučajevima udruženje sinonim **fizičkog kontakta.**

Što pak od nižih oblika idemo malo po malo k višim oblicima udruživanja među životinjama, nalazimo, da fizični kontakt nije više nužni uvjet, da se sačini društvo: i ako su pojedini organizmi međusobno udaljeni, udruženje svejedno postoji dalje; vez, koji ih zajedno drži, nije više samo materijalni, nego se spiritualizuje i postaje moralni i intelektualni vez. Životinje, koje stoje na višoj zoološkoj skali, sačinjavaju takove skupine, koje bi se mogle nazvati plemenima ili narodima (n. pr. pčele sa

svojom kraljicom), imaju razdiobu rada, znakove za sporazumijevanje iz daljine i glas, koji — i ako nije ljudska riječ — ipak je moćno sredstvo međusobnog općenja.

U ovim društvima mi možemo da zapazimo ne samo embrion **gomile** — biva, individua, koji se nalaze u fizičkom kontaktu — nego dapače i embrion **javnosti** — biva, individua, fizički rastavljenih, ali koje drži skupa, kako se Tarde ispravno izrazio, duševna kohezija.

Fizično-psihološki fenomen gomile opaža se, na primjer, u letu ptica; kad i sama jedna zaleprša krilima, proizvede kod svih neodoljivu paniku, kao što i alarmantni povik jednog čovjeka na ulici ili na trgu, punom svjetine, proizvede zaprepaštenje i bijeg kod svih, koji mu se nađu blizu.

Fenomen kolektivne psihologije, koji mi nazivljemo imenom **javnost**, opaža se, doduše s daljom analogijom i manjom jasnoćom, u načinu držanja, koje neke životinjske vrste zauzimlju prema jednomu individuumu svoje vrste. Ili mu se dive ili ga mrze; ili ga progone ili ga izbjegavaju. I životinja dakle osjeća — ako je dopušteno da se tako izrazim — socijalni refleks svojih urođenih vrlina i mánjaka, a ovaj refleks nije ništa drugo nego embrion javnosti. Slon, koji ima zle instinkte, stoji uvijek osamljen i ne živi nikada s drugima u društvu: to ovisi djelomično o njegovoj vlastitoj volji, a djelomice opet o tome, što drugi hoće da ga puste sama. Ovo je pak nesumnjivo jedno mišljenje javnosti.

Ako od životinjskih udruženja pređemo na ljudska, evolucija fenomena, što ga anališemo, ukazuje nam se identičnom, premda neizmjerno uvećanom i zamršenom.

Kao što je u najnižim životinjskim društvima društveni vez sačinjen od prostog fizičnog kontakta, tako i u prvotnim ljudskim udruženjima **tako zvana javnost** nije drugo no puka **gomila**, buduć je sastavljena od individua, koji su tek u fizičnom kontaktu. I kao što u razvijenijim životinjskim udruženjima društveni vez nije samo materijalni, nego i moralni i intelektualni, tako je i u najmodernijim ljudskim društvima javnost baš **prava javnost**, a ne tek prosta gomila, jer ju ne sastavljaju individui, fizički spojeni, nego individui, koji su jedan od drugoga prostorom udaljeni, ali su ipak vezani nekom zajedničkom idejom, zajedničkim osjećajem, nekom nevidljivom duševnom kohezijom.

Primjeri će moju misao bolje objasniti, nego riječi.

Možemo li da kažemo, da je u grčko-rimskoj starini (da se ne gubimo u istraživanju još davnije starine ili varvarskih naroda) postojala javnost, publika?

Postojale su doduše **gomile**, ali **javnosti** nije bilo. Sve, što se odnosilo na politiku, raspravljalo se na trgu, na zborovima, na skupštinama, biva o svemu tomu raspravljala je **gomila:** glavari države, tribuni, reformatori nijesu imali nikakvog sredstva, da rasprostrane svoje misli i da ih priopće rastrkanim i osamljenim pojedincima: bili su primuždeni da djeluju na sakupljenu i prisutnu javnost, biva na **gomilu.** Hrist nije imao drugo nego besjedu, da širi svoju nauku; iz prve skupine osoba, kojoj je besjedio, izlazili su učenici, koji su opet sa svoje strane besjedili drugim skupinama osoba. 'Nova se riječ širila tako od gomile do gomile, proširujuć sve više krug onih, koji su bili instinktivno zvani da je čuju, kao što i kamen, koji se baci u vodu, proširuje — val za valom — efekat, što je proizveo njegov pad u vodu.

Sve ono, što se odnosi na znanost i umjetnost, nije onda imalo **javnosti** u smislu, u kojem je danas mi shvaćamo: imalo je naprosto **slušateljstvo;** biva, sakupljenu gomilu. Zar pjesnici nisu bili — — — — govornici u stihovima? Zar njihove pjesme nijesu bile **govorene** (recitovane) pred većim ili manjim mnoštvom, koje ih nije moglo da upozna drukčije nego baš tako, da u masama pođe da ih sluša? Pa i isti naučnjaci, kako su rasprostranjivali svoju nauku, nego tako, da su je živom besjedom predavali nekolicini sakupljenih učenika?

Kazat će se — uostalom posve ispravno — da je to doduše bilo općenito pravilo, ali da je ipak imalo i svojih iznimaka; bilo je naime i pojedinih čitatelja rukopisa, prepisanih rukom u nekoliko desetaka primjeraka, koji su sadržavali, recimo, pjesme Vergilove ili Homerove, historiju Tacitovu ili Cezarovu; ali možemo li mi da ustvrdimo, da su ovi pojedini čitaoci bili svijesni, da sačinjavaju društvenu skupinu, kao što su u naše dane

svijesni čitaoci jednog te istog lista ili dapače, i čitaoci jednog te istog romana u modi? Jamačno ne. Oni su bili nijemi i uz to su bili vrlo malobrojni. Po svom malom broju i po pomanjkanju svijesti bili su dakle zapravo quantité negligeable.*

Je li u srednjem vijeku postojala javnost? Gabriel Tarde to poriče i tvrdi, da je u srednjem vijeku bilo samo crkvenih proštenja, nesređenih mnoštvâ, koja bi od kada do kada obuzelo kakvo religijozno ili ratničko oduševljenje, kakva strahovita srdžba ili kakvi kukavički strah. Dosta je pomisliti na križarske vojne i na strahote, koje su prethodile koncu prvog tisućljeća, da se shvati, da je u ono doba svaku manifestaciju društvenog gibanja uslovljavala gomila i njezina čudna psihologija.

Ali ako je sigurno, da je u ono doba pojedinac vršio svoj upliv na gomile skoro isključivo živom riječju, biva ako je istina, da su veliki agitatori vršili svoj upliv ponajpače na prisutne osobe, i da su — s druge strane — ljudi davali izraza svojim kolektivnim mržnjama i sklonostima uvijek u kompaktnoj i brutalnoj formi gomile — sigurno je jednako i to, da je ona daleka predstraža javnosti, koju smo zabilježili u grčko i rimsko doba, postajala malo po malo sve svjesnijom i brojnijom. Sve je više rastao broj osamljenih čitaoca rukopisa; i ispod nestalnog i naprasitog mišljenja gomile ocrtavalo se pomalo stalno i mirno mišljenje javnosti; mišljenje, manje vidljivo, kojemu se manje pažnje posvećivalo, ali koje se nije moglo posve pustiti s vida i koje je očekivalo jedno skorašnje otkriće, da postane vidljivim i da dobije znamenitu važnost.

---

* Radi povjesničke tačnosti valja ipak zabilježiti, da je u rimsko doba bilo ne samo rukom prepisanih primjeraka pjesnika i naučenjaka, nego dapače i novina. Novinstvo počimlje sa tako zvanim A c t a d i u r n a, koji su imali izvjestan broj čitalaca i prema tome neku javnost.

Ciceron govori o nekom novinaru, po imenu Crestus, koji je uživao velik ugled. Prema Tacitu, novine su uprav pohlepno čitali vojnici. Svetonij se nije žacao, da za svoju povijest crpi podatke iz anala rimske štampe. O tome nek se pogledaju članci u Revue des Revues 2° polugodište, g. 1897. — Ovo ipak ne pobija našeg argumentiranja.

Ovo otkriće bilo je izum štampe. Izum štampe je za opstanak javnosti bio ono, što je politička revolucija za nastanak novog društvenog poretka; biva, onaj historički čas, kada izvjesni organ stupa u djelo i mijenja svoju egzistenciju, koja je do sada bila samo potencijalna, u egzistenciju faktičnu.

Ovaj novi organ bila je kolektivna savjest, koja je do tada silom bila prinuždena da se zakopčava u neukosti ili šutnji i čije se sve moguće očitovanje (bilo da čuje mišljenje onih, koji su njom ravnali, bilo da to mišljenje odobri ili pobija) sastojalo u sastancima parlamenata, skupština, crkvenih proštenja ili gomila.

Štampa je ipak svim naobraženim ljudima donosila glasove i udaljenih vođa i omogućila je, s druge strane, da ovi vođe doznadu želje i volju púka, a da nije bilo potrebno, da puk bude sakupljen i prisutan, da se pod prozorima kraljevskog dvora bučno prijeti ili da počinja izgrede na ulici ili na trgu.

Mi, koji smo rođeni, kad je štampa već od nekoliko vijekova bila naslijeđeni običaj, ne možemo da bez napora volje zamislimo protuudar, koji je njezino iznašašće u svijetu proizvelo.

Objelodanjene knjige, koje su po prvi put bile rasturene na hiljade primjeraka, budile su u čitaocima osjećaj, da sačinjavaju novu klasu osoba; biva, osoba, koje, i ako se međusobno ne poznavaju i ako su jedna od druge udaljene, ipak se osjećahu vezane nevidljivim intelektualnim vezom čitanja jedne te iste knjige i refleksijama, što ih je to čitanje budilo u svakome od njih.

Sve do onog časa ljudi nijesu imali nikakvog drugog sredstva, da osjete svoju solidarnost i da ju manifestuju, nego jedno jedino sredstvo, biva da se **skupe u gomilu.** Sad je pak štampa činila, da osjete svoju solidarnost i omogućivala je, da se ova solidarnost manifestuje, a da nije bilo potrebno da se sastanu; štampa je dakle na mjesto **fizičnog kontakta** postavila **kontakt moralni:** na mjesto **gomile** postavila je **javnost,** publiku.

Bez sumnje, javnost nije bila, čim je nastala, tako komplikovan i moćan organizam, kakav je ona danas.

Kao i neka živa stvar, prošla je i ona kroz razne faze prije nego je došla do stanja, u kom se danas nalazi.

Ako se može da ustvrdi, da javnost datira od XVI. vijeka, biva od vremena velikog razvoja štampe, mora se priznati, da je onda imala neizmjerno manju važnost i opseg, nego li ga je dobila kasnije. Iz početka je javnost bila skoro isključivo književna, znanstvena ili religijozna; u stvari ju je uvijek sačinjavao mali broj naobraženih osoba. U drugoj polovici XVIII. vijeka nastaje prava politička javnost, koju više nije sačinjavao mali broj naobraženih ljudi, nego velika većina naroda; ova politička javnost apsorbira malo po malo sve druge, više ili manje specijalne i ograničene javnosti. Francuska revolucije daje još širi opseg ovoj javnosti, jer se upravo u to doba novinstvo razvilo na način, do tada neviđen.

Nego, i ako je štampa stvorila javnost skoro kao zamjenu za gomilu, svejedno nije znala da javnosti pruži onu prednost, koju je gomila ipak imala: biva, aktuelnost. Da se objasnim: oni, koji su čitali novine, doznavali su doduše, što se u svijetu događa, ali su doznavali nužno uvijek u zakašnjenju.

Od mnogih razlika, koje postoje među gomilom i javnošću, najteža je onda bila ova: da su članovi gomile svi u isti čas saznavali stanovitu vijest i stajali pod njezinim dojmom, te su se dakle osjećali međusobno vezani ne samo fizičnim kontaktom, nego i mišlju, da svaki od njih u istom času osjeća jednake utiske; dok su rastrkani pojedinci, koji su sačinjavali javnost, bili daleko jedan od drugoga ne samo prostorom, nego i vremenom, jer nijesu doznavali vijesti svi u jedan mah, nego neki nakon nekoliko sati, neki nakon nekoliko dana, a neki pak i sedmicu ili više sedmica kasnije. Komunikacije nijesu bile česte, ni brze, te su se daleke provincije morale da zadovolje, da s velikim zakašnjenjem doznadu, što se dogodilo u prijestonici.

Ovo pomanjkanje istovremenosti u doznavanju vijesti činilo je, te upliv javnosti nije bio toliko jak i toliko aktivan; otimalo je javnosti veliku prerogativu i najveću tajnu, zašto se gomile treba bojati, biva **jednoglasnost**.

Ali ono, što nije moglo da dade iznašašće štampe, dopunila su druga iznašašća, koja su jednako tako imala da donesu za sobom neprocjenjivih socijalnih posljedica: željeznica i brzojav i, razumije se, telefon i brzojav bez žica. Željeznica je umanjila daljine, te su novine mogle da u kratko vrijeme stignu u daleka mjesta; a ostala spomenuta iznašašća skoro su uništila svaku daljinu, te je izvjesna vijest mogla da u malo minuta prevali stotine i hiljade kilometara.

Željeznica, brzojav i telefon dali su krila štampi; javnosti su pak dali onaj smisao aktuelnosti, koju do tada nije posjedovala.

Netko je izvrsno rekao (Gabriel Tarde op. prev.), da je prenos sile na daleko upravo ništa prema ovom prenosu misli na daleko. Brzojav i telefon su učinili, te je publika čitalaca, u pogledu istovremenosti, postala skoro jednakom gomili slušalaca, jer vrijeme, koje je potrebno, da riječ nekog čovjeka ili vijest o nekom događaju dođe do očiju novinskog čitaoca, u svojim je socijalnim odnošajima jedva malo duže od vremena, koje je potrebno, da glas nekog govornika dopre do ušiju slušatelju. Danas se u čitavom civilizovanom svijetu može da u malo sati saznade, što je rekao predsjednik Sjedinjenih Država ili ruski car ili što se dogodilo u Parizu ili u Buenos-Aires-u. Javnost je naime stekla ono **jedinstvo vremena**, što joj je manjkalo i što ju je u socijalnom pogledu činilo donekle inferiornom gomili.

Osim toga, gomila je bila skup, koji je nužno imao svoje granice: gomila naime nije mogla da bude sastavljena nego samo od stanovitog ograničenog broja osoba. Uzmimo ipak, kao primjer, Kolosej — najveći amfiteatar antike — u kojem je, kako se priča, moglo da stane 100.000 ljudi; uzmimo također kao primjer bezbrojne individue, koji su pod vedrim nebom sačinjavali slušateljstvo jednoga Petra Pustinjaka (iz Amiensa); bila naša fantazija koliko god obilata, možemo da dođemo najviše do broja od dvjesta ili trista tisuća ljudi, ali preko toga nikako.

Javnost naprotiv — mislim modernu javnost — ne poznaje granica; danas, pomoću velikih izuma: štampe,

željeznice, brzojava i telefona — suveren ili genij govori u isto vrijeme milijunima pojedinaca, čitavom svijetu, koji čita.

III.

Nadam se, da će ovo malo, što sam do sada kazao, biti dovoljno, da se upozna — barem u glavnim crtama — evolucija javnosti i da se utvrde razlike, koje ju dijele od gomile.

Javnost nije drugo nego transformacija gomile, koju je civilizacija malo po malo izvela. Što je civilizacija više napredovala, iznalazila je uvijek sve to bolja sredstva, da ljude idealnim vezom medusobno veže, a da nije bilo potrebno, da budu fizički blizu.

Gomila je skûp, koji nastaje jednostavno i iznenadno, skûp donekle životinjski; javnost je pak skûp, koji nastaje teže i polaganije, dakle skûp više ljudski.

Gomila nije drugo nego skûp psihičnih dodira, koji su u biti proizvedeni od dodira fizičnih: javnost, naprotiv, ni najmanje ne potrebuje tjelesnih dodira, e da bude zamršeni splet općenja od jedne duše do druge.

Gomila je, napokon, eminentno varvarska i atavistična kolektivnost: javnost je pak eminentno civilizovana i moderna kolektivnost.

Kad se usporedba ne bi učinila presmionom, rekao bih, da izmedu gomile i javnosti postoji jednaka razlika, kao i izmedu divljačke horde i današnjeg društva. Napredak, koji je znao da divljačku hordu preobrazi malo po malo u modernu državu, preobrazio je isto tako i gomilu u javnost. U jednom i drugom slučaju radi se o tomu, da je na mjesto bezobličnog ljudskog skûpa, koji je osjećao, mislio i radio impulsivno i bučno, došao drugačiji ljudski skûp, koji osjeća, misli i radi sa više promišljanja i pod utjecajem stanovitih zakona.

Moglo bi se navesti obilno dokaza za ovu razliku izmedu gomile i javnosti.

Vrijedi kao aksiom: što je neki organizam jednostavniji, to je više podvrgnut utjecaju prirodnih sila. Civilizovani čovjek bolje se brani od vremenskih nepogoda, nego li čovjek varvarin: periodično mijenjanje godišnjih doba ima na njegov socijalni život manji utjecaj, nego li na život čovjeka varvarina. Iz istih razloga čovjek varvarin zna i može da fizičnom ambijentu suprotstavi veći otpor i bolju obranu, nego li životinja više vrste, a ova opet sa svoje strane veći otpor i bolju obranu, nego li životinja niže vrste.

Gomile su pak jednostavni i primitivni organizmi, jer njihovo djelovanje ovisi mnogo o stanju atmosfere i godišnjim dobama. Dosta je, da jednog dana pada obilata kiša, da odstrani pogibelj sakupljanja svjetine; i nije bez razloga, što svi policijski komisari i prefekti blagosivlju ružno vrijeme, koje ispražnjuje ulice i trgove, te čini, da je sakupljanje gomila, ako ne nemoguće, a to bar vrlo otešćano, a time su otešćane i demonstracije ili bune.

Naprotiv, javnost — zamršeniji i civilizovaniji organizam — ne osjeća nikakvog utjecaja promjenljivosti atmosfere: sijalo sunce ili padala kiša na potoke, ona ostaje jednaka u svojoj bitnosti i u svojem djelovanju.

Vrućina ili studen, ljeto ili zima, što toliko djeluju na gomile, nemaju nikakvog utjecaja na javnost. Nek se vrhu pogledaju opaske Fournial-ove*, a osobito Lombrosove i Laschi-jeve**: one govore točnim i nepobitnim jezikom brojeva, kako su gomile više ili manje česte i brojne prema godišnjim dobama i prema stupnjevima topline.

Naprotiv je za javnost sve to indiferentno; a tomu nek bude dokazom, kako je opazio Tarde, da je onakva vrlo akutna kriza uzbuđenja javnosti, kakva je bila Dreyfusova afera, buknula i raširila se baš zimi.

Drugi sociološki aksiom glasi, da žig (pečat) rase postaje sve slabiji, što se organizmi više uspinju na društvenoj skali. Ovaj je aksiom tako očevidan, da ga ni ne treba razjašnjavati. Što se društveni uplivi više umnožuju i prepliću, teže je zapaziti naslijeđeni stigmat rase, sakriven, ublažen ili preobražen od kasnijih, potonjih uzroka. U bilinskom i životinjskom carstvu (isključivši čovjeka) mi možemo da postupamo s relativnom sigurnošću, povjeravajuć se jedino u nefaljivu snagu rase

* Fournial, Les crimes, des foules (Lyon, Storch, 1894).
** Lombroso e Laschi, Il delitto politico (Politički zločin).

i hereditarnosti. To dobro znaju uzgajatelji biljki i životinja: oni sa svojim cijepanjima i križanjima postižavaju matematičnom točnošću ono, što hoće: kakvoća praška i peštića, oca i majke, kombinuju se i odrazuju u djeci začudnom tačnošću. Možemo li mi da na jednaki način djelujemo na ljude? Sigurno ne. Jer i ako na ljude u velikoj mjeri djeluje rasa i hereditarnost, u još većoj mjeri djeluje na njih ambijenat, u kojem se rađaju i žive; biva, djeluje vrlo mnogo socijalni, društveni upliv. Dopustimo ovu nevjerovatnu hipotezu: kad bi, recimo, bilo moguće da se u moralnom i fizičnom pogledu potpuno upoznadu roditelji i njihovi prednici, ne bi se zato ipak moglo da se a priori ocrta fizički izgled njihova sina, a još manje da se opiše njegova moralna i intelektualna fizionomija.

Prenesimo sada ovo opažanje od individualnog organizma na organizam kolektivni i pitajmo se, nije li očevidno, da rasa ima veći upliv na gomilu, nego li na javnost.

Tko ne bi znao da razlikuje talijansku gomilu od njemačke? Tko bi mogao da pobrka meeting Engleza sa meeting-om Napoletanaca? Tko ne zna, da venecijanska gomila ne bi nikad dospjela do takvih ekscesa okrutnosti, do kojih dolaze kalabreške i palermske gomile? Dovoljno je, da je čovjek jednom prisustvovao predstavi u kojem njemačkom pozorištu i da je usporedio držanje tamošnjih gledalaca sa običnim držanjem gledalaca u kakvom talijanskom pozorištu, e da shvati, kako gomile stoje pod apsolutnim utjecajem rase, iz koje nastaju. One su mirne ili entuzijastične, hladne ili zagrijane prema tome, da li su germanske ili latinske.

Naprotiv, publike raznih naroda ne pružaju jamačno tako oštrih opreka. A ne pružaju ih zato, jer — dok u gomili pojedini individui gube posebne značajke svoje osobnosti, te ne pokazuju, nego samo svoj opći nacijonalni tip — u publikama, naprotiv, nema one neutralizacije individua na korist rasnog karaktera uprav stoga, jer u publikama — uljuđenijim i modernijim skupovima — predvladava faktor socijalni, a ne atavistički (naslijeđeni).

Treći sociološki aksiom — i ovaj potpuno jasan i očevidan kao i dva predašnja — glasi, da se superiornost

nekog organizma, bilo individualnog, bilo kolektivnog, mjeri prema većoj ili manjoj promišljenosti, koju dotični organizam očituje u svojim životnim manifestacijama. Ljudi i narodi su više ili manje civilizovani prema tome, da li znadu da snagom sustezanja, koju su u njima razvili vaspitanje i uljudba, više ili manje savladaju atavistične i divljačke instinkte, koji bi ih inače lako naveli, da postupaju impulsivno.

Tko će htjeti i moći sada da zaniječe, da **gomile** nisu mnogo više impulsivne i prema tomu mnogo više naprasite, nego li su **publike?** Usporedimo, na primjer, ženske gomile sa ženskim publikama. Psihološki postoji među jednima i drugima pravi jaz. Ženske gomile su vrhunac okrutnosti i varvarstva: u svojim ekscesima one daleko nadmašuju muške gomile. Zavirite u povijest koje god epohe, pa ćete naći epizoda, koje će vas uprav užasnuti poradi nevjerojatnog stepena bestijalnosti, do kojeg mogu da dopru žene, kad se spuste na ulice i skupe u gomile. Francuska revolucija pruža u ovom pogledu veliku množinu fakata, koji ulijevaju pravi strah i trepet: ali nije ni potrebno, da idemo natrag do tako dalekih vremena, jer oni, koji su prisustvovali ustancima u Siciliji zimi god. 1893.—1894. ili koji su vidjeli one žalosne dane u Milanu mjeseca maja god. 1898., ne trebaju da istom od drugih uče, da su žene, kad se sakupe u gomile, više nego divljačke, da su prosto kanibalske.

Naprotiv, što se tiče ženskih publikâ — ima li nešto civilizovanijeg, uljuđenijeg od njih, u dobrom i zlom smislu riječi? Čitateljice modnih žurnala i romana jednako kao i čitateljice feminističkih žurnala i revija zagrijane su, istina, i kadkada su dapače malo i egzaltovane; ali one uvijek znadu da svoju strastvenu zagrijanost pametno suspregnu znatnom dozom lukavosti, a njihove manifestacije sliče mnogo više postupanju lisice, nego li tigra. Stoga sam eto i kazao, da su ženske publike civilizovane i u zlom smislu riječi: jer od civilizacije imaju ne samo blagost, nego takođe — neka mi oproste poštovane gospođe — i jezuitsku neiskrenost.

Sada, kad smo dokazali ili bar mislimo, da smo dokazali inferiornost **gomile** prema **javnosti**, jer gomila pred-

stavlja varvarski i atavistični, a javnost moderni i civilizovani skup, potrebno je, da se zapitamo, kakvu ulogu u današnjem socijalnom pokretu igraju ova dva različita organizma, koja je tako teško definisati, a koja u sebi skupljaju svu tajnovitu i toliko moćnu kolektivnu psihologiju.

Doktor Le Bon* je pred nekoliko godina proglasio (a jednako s njime mislim i ja**), da je naše doba »êra gomilâ« . Gabriel Tarde naprotiv tvrdi, da je naše doba »êra publikâ«.

I jedna i druga teza je djelomično pogrešna. Jer naše je doba u isto vrijeme i êra publikâ i êra gomila.

Bez sumnje je postanak i razvoj javnosti umanjio često sakupljanje gomila, ali gomilâ nije ipak posve odstranio. Otvorio je, da tamo kažemo, novi odušak potrebi naroda, da izrazi svoje osjećaje i misli, ali nije zatvorio onog starog oduška. Danas postoje **osim** gomila i publike, ali ne postoje **same** publike.

Napredak preinačuje atavističke običaje i preinačujuć, popravlja ih, ali ih nikad posve ne uništuje.

Carlyle je rekao, da civilizacija nije nego puka ljuska, unutar koje može da svojim paklenim ognjem živa gori divljačka strast čovjekova. Svaki nam dan činjenice potvrđuju, da je ova tvrdnja istinita: mi vidimo osobe, koje se inače u normalnom životu ponašaju po svim formama civilizovanog života, gdje najednom planu, te počine kakvo okrutno djelo, koje u njima otkriva ljudsku zvijer. To je tako zvani zločin strasti. Ljuska civilizacija se je, pod utjecajem izazova, rasprsnula, a iskočio je iz nje sok varvarstva.

Ono isto, što se događa individuima, događa se i kolektivnim bićima.

Civilizacija je pretvorila gomilu u publiku, ali publika sa svoje strane postaje opet gomilom, kada je osjećaj, koji njom vlada, tako jak, da se ne može više da suzdrži i kada, eda taj osjećaj izrazi, potrebuje onu atavističnu formu, kojom se nekad izražavala.

* Le Bon, Psychologie des foules, Paris, Alcan 1896
Prevedeno na srpski (nakladom S. B. Cvijanovića, Beograd).
** Scipio Sighele: Psychologie des foules. Paris 1898.

Svaki dan vidimo fenomen publike, koja se pretvara u gomilu.

Kada je, na primjer, stanovita ideja, koja pokreće neku stranku ili neku političku publiku, postigla vrlo veliki stepen raširenosti i ekspanzije, iz one publike nastaje, skoro spontano gomila, koja demonstrira, diže bune i revolucije.

Kad se religijozni osjećaj, raširen u publici zaoštri do predrasude, najednom iz publike vjernika izilaze religijozne gomile, koje hodočašte do kakvog svetišta ili padaju u delirij zanosa pred kakvom gospom ili pred kakvim čudotvornim svecem.

Kada u javnosti ljubav i poštovanje ili obratno, mržnja i prezir prema stanovitoj osobi pređu izvjesne granice, izlaze vam najednom iz te javnosti gomile, koje oko nekog suverena, generala ili umjetnika kliču od entuzijazma i udivljenja ili od proklinjanja i bijesa.

Javnost dakle, u stanovitim slučajevima, postaje opet gomilom, kao što i civilizovani čovjek, u nekim slučajevima, postaje opet varvarinom. U ovom smislu možemo dakle da kažemo, da gomila danas nije nego akutna i patološka forma javnosti.

IV.

Do sada smo, što nam je bilo moguće kraće i jasnije, nastojali da objavimo, što je to javnost, te smo je odijelili od ostalih kolektivnih bića, s kojima bi ju se moglo da pobrka. Sada je potrebno da se povratimo predmetu naše rasprave, te da ispitamo, kako se stvara mišljenje, što će nam sada bez dvojbe biti lakše.

Prema onome, što smo kazali, jasno je, da javno mišljenje kadkada nije mišljenje javnosti u pravom smislu riječi, nego mišljenje gomile.

I ako se, kako smo vidjeli, misli i osjećaji općenitosti danas izrazuju normalnim načinom preko novina i raširuju prema tome među rastrkane i udaljene pojedince, izrazuju se u isto vrijeme i abnormalnim načinom preko gomila, koje znaju da **statički** nasilnim načinom kažu i nametnu ono, što publike misle d i n a m i č k i mirnim načinom. Govori, sastanci, izborničke skupštine, ulične

demonstracije jednako su tako oblici gomile, koji i danas — i to mnogo — upliviše na stvaranje javnoga mišljenja. Iza ovih masa stoji uvijek (budimo o tome na čistu) neka stranka, biva neka javnost, koja je njihov uzrok ili skoro bismo kazali, čir, iz kojega one prskaju; ali to ipak ne priječi, da te mase jednim mahom, neposrednom i vrlo jakom sugestijom, koju razvijaju, ne osvoje srce i mozak pojedinaca, koji bi inače trebali mnogo više vremena, da se preobrate.

Da se dakle odgovori na pitanje: kako nastaje izvjesno javno mišljenje? trebalo bi da se prouči psihofiziologija ne samo javnosti, nego i gomile.

Psihofiziologiju gomile mi smo iznijeli na drugom mjestu* i ne volimo da se ponavljamo. Ostaje nam dakle da proučimo psiho-fiziologiju publike. To ćemo ovdje da pokušamo.

Prva razdioba javnosti prikazuje nam se sama od sebe, kad se promatra s jedne strane različni stepen kulture ljudi, a s druge strane njihove različne interese. Qui se ressemble s' assemble (Slični se udružuju) kaže poslovica, a to vrijedi ne samo za gomile, nego i za publike. Isti odgoj i isti cilj sakupljaju pojedince u intelektualnu skupinu, jednako kao što ih isti osjećaj tjera, da se sakupe u gomilu na ulici ili na trgu.

Mi dakle razlikujemo javnost sudbenu, industrijalnu, poljoprivrednu, književnu, znanstvenu, religijoznu i političku prema tome, da li pojedinci pripadaju javnim vlastima, industriji, poljoprivredi, književnosti, znanosti, religiji ili politici. Ove se publike ne razlikuju međusobno samo po ciljevima, za kojima teže, nego i po svojoj raširenosti i nutarnjem ustroju. Što je publika uža, to joj je čvršći nutarnji ustroj; a što je općenitiji interes, koji neka publika brani, to je ona moćnija i više respekta ulijeva.

Nekada je različitost kulture i interesa stvarala u društvu razdiobe drugačije vrsti, koje su se zvale korporacije, zanati, klase ili kaste. To su bile stalnije i određenije razdiobe ponajprije zato, jer su se temeljile

* Vidi: I delitti della folla (Zločini gomile) Torino, Bocca. 1910.

kadkada na nasljedstvu, zatim jer oni, koji su ih sačinjavali, nijesu mogli da iz njih tako lako izađu, a opet onaj, koji nije bio u njima upisan, nije mogao tako lako da u njih uđe. Bili su to, u izvjesnom smislu, zatvoreni tabori, u kojima se moglo da prebroji sve pojedine vojnike i kod kojih je useljivanje i iseljivanje bilo skoro nemoguće.

Današnje publike, koje su zamijenile ove razdiobe, mnogo su nestalnije i mnogo manje određene: one su, da tako kažemo, tekući organizmi, jer se nikad ne može da ustanovi kakvoća pojedinaca, koji ih sastavljaju, a još manje njihov broj. Današnja javnost je neka vrst nebuloze, kojoj je lako zapaziti središnju jezgru, ali joj je vrlo teško odrediti granice. U nju ulazi i iz nje izlazi tko god hoće; i malo ili ništa vrijede oni naslijeđeni i tradicijonalni razlozi, kojima bi se ovu ili onu osobu htjelo da prinudi, da postane članom ove ili one publike. Možemo da kažemo, da je publika za socijalni život ono, što je za oko vodopad, koji nam uvijek čini jednaki dojam, i ako se neprekidno mijenjaju vodene kaplje, koje ga sastavljaju. Kaplje publike, to su pojedinci.

I ne samo što se neprekidno mijenjaju kaplje, koje sastavljaju vodopad ili — da zadržimo gornju metaforu — stanice, koje sačinjavaju onaj kolektivni organizam, koji nazivljemo javnošću, nego i sami ovaj organizam sve više gubi one značajke stalnosti i neslomivosti, koje je nekada posjedovao.

Usporedite — ne samo po Italiji, nego i drugdje — političke stranke, koje su postojale pred pô vijeka sa onima, te postoje danas. D e s n i c a i l j e v i c a bila su onda dva imena, koja su u parlamentu, kao i u narodu odgovarala dvjema idejnim strujama, od kojih je svaka imala svoj neodvisni pravac. Svako pobrkanje ovih dviju stranaka ili ljudi, koji su ih predstavljali, bilo bi se činilo nemogućim; ili da se i dogodilo, bilo bi osuđeno kao niskost ili izdaja. Podjela je bila čista, odlučna, nedirljiva. Kaplje, to jest ljudi nužno su se mijenjali, ali vodopad, biva ideja, ostajala je netaknuta i nepomična. Možemo li da to isto kažemo i o današnjim strankama? Grehota je ne odgovoriti na ovo pitanje, kada svi dobro vide i znadu, kako malenu snagu kohezije i kakvu malenu

nepromočivost (neka nam se oprosti ta riječ) pokazuju političke stranke naših dana. One su danas tek puka etiketa, koju čovjek drži prilijepljenu, dok mu je to zgodno, a odbacuje ju, kad mu je korisno, da je zabašuri. Danas se između raznih stranaka trajno vrši fenomen ozmoze i endozmoze: ideje jedne stranke prodiru u ideje druge i obratno; a ljudima, koji su te ideje podržavali, ne čini se prema tome čudnim, nego naprotiv posve logičnim, da učine međusobno savez nakon što su se međusobno pobijali.

Ova neprestana pomičnost današnjih stranaka ili publika (što je, kako Tarde ispravno tvrdi, jedna od glavnih njihovih značajki) ne bi ipak smjela da bude previše strogo osuđivana, jer i ako ju uzroci, od kojih zavisi, ne opravdavaju, ipak ju dovoljno ispričavaju.

U prvom je redu očevidno, da ljudi danas ne mogu da budu onako uporno vjerni nekoj izvjesnoj ideji, kako su mogli da budu i kako su bili nekada. U prošla vremena, svakom je čovjeku već pri porodu bila unapred označena ne samo karijera i prema tome i položaj u svijetu, nego mu je bio određen i kompleks ideja, kojima je morao da ostane ustrajan i vjeran pristaša. U ona vremena trebao je da se dogodi kakav vrlo ozbiljni događaj (i svakako je bio vrlo čudan fenomen), pa da se vidi, na primjer, kakvog aristokratu da goji osjećaje, različne od osjećaja svoje kaste. Danas, naprotiv, svaki čovjek, koji se rađa, jest nepoznanica, jer nije moguće da se sa sigurnošću znade ni karijera, koju će izabrati, ni ideje, kojima će biti podvrgnut. Ali ne samo to. Jer dok se negda, uopće uzevši, starilo i umiralo sa idejama, više ili manje jednakim idejama mladih dana — danas je više nego probabilno, da će čovjek promijeniti ideje ili ih makar modificirati, barem sa desetljećima, ako ne baš s godinama. Napredak, koji sve većom brzinom kroči napred, čini mijenjanje mišljenja skoro i protiv volje potrebitim; nije dakle krivo govorio onaj filozof, da, tko nikada ne mijenja svoga mišljenja, ne može da bude nego čovjek, koji ne će ili ne zna ništa da nauči.

Drugi uzrok pomičnosti publika, koji se nadovezuje na onaj prvi i predstavlja tek drugo lice istog uzroka, sastoji u faktu, da je danas svačije mišljenje stavljeno na tešku kušnju, jer je svaki dan ugroženo širenjem različitih ili uprav protivnih mišljenja. Čovjek se tim lakše uzdrži poštenim, što je manje prigoda, koje ga napastuju: jednako tako čovjek lakše zadržava stanovito mišljenje, koliko manje protivnih mišljenja čuje raspredati oko sebe. Sigurno nije trebalo kao dijamant čvrstog karaktera, da se u prošla vremena ostane vjeran onom skupu ideja, u kojem se čovjek rodio i odrasao, jer onda nisu nove idejne struje tako često dolazile, da se sudare i prodrmaju tradicijonalnim i naslijeđenim strujama. A obratno, nije podnipošto simptom slabe čvrstoće karaktera, ako netko danas mijenja mišljenje, jer nebrojeni su oblici sugestije, kojima naš socijalni život svakoga može da zanese, da misli i osjeća na jedan, a ne na drugi koji način.

Između ovih oblika sugestije, najvažniji je bez dvojbe onaj, koji rezimira i usredotočuje sve ostale, a to je š t a m p a.

Nema zvanja, stranke, umjetničke, religijozne ili znanstvene škole, koja ne bi htjela da imade svoj list ili svoju reviju, kao što nema pukovnije, koja ne bi imala svojeg barjaka. Afirmisati se izdavanjem lista, u modernom je svijetu prva potreba ideje, koja se rađa, kao i svakog interesa, ako ne će da bude zagušen od protivnih interesa. Stoga bi se i moglo napraviti statistiku i psihologiju našeg socijalnog života, jedino brojeći i ispitujući listove, koji se izdavaju.

Osjećanje imperativne nužde, da se posjeduje vlastiti list, dokazuje samo po sebi, da svaka stranka znade i misli, da je to najbolji način, da se stvori sljedba vjernih pristaša. Biva, svaka stranka znade i misli, da ljudi slijede izvjesnu ideju ne toliko, kao nekada, iz tradicijonalnih i naslijeđenih razloga, nego iz razloga aktuelnih, razloga neposrednog uvjeravanja.

Ovdje nam se nameće velevažno, golemo pitanje: da li novine i novinari stvaraju publiku ili obratno, publika stvara novine i novinare?

Nazivljem ovo pitanje golemim ne toliko stoga, što bi ono po mojem mišljenju doista bilo takovo, nego zato,

što ga pisci uopće takovim smatraju. U sociologiji ima mnogo ovakovih pitanja, koja bi se sva mogla da svedu na ovo jedino pitanje: biva, da li ambijenat vlada individuom ili individuum vlada ambijentom. Ovo su uostalom sve takovi problemi, koji služe jedino tome, da pojedini protivnici, raspravljajuć o njima, pokažu svoju psihološku oštroumnost, jer oni, e da dokažu svoju tezu, kao iz rukava obilato siplju vrlo lijepe, ali u stvari pretjerane i paradoksalne argumente i usporedbe. Uzmimo, na primjer, tako zvanu teoriju o velikom čovjeku (heroju). Prema Spenceru, koji je ovu teoriju ismijao, pogrešno je da se u socijalnom pogledu veliki upliv pripisuje genijalnom čovjeku: jer genijalni je čovjek nužni produkt ambijenta, iz kojeg je nikao i tako rekuć on je sin svoga vremena: čovjek dakle ne aktivan, nego **reprezentativan**, kako ga je zvao Emerson; glumac, a ne autor povjesne drame. Naprotiv, prema drugima — a Carlyle je prvi među njima — sve ono, što mi u svijetu vidimo lijepa i dobra, dugujemo herojima, to jest **velikim ljudima**: duša čitave povijesti nije drugo nego povijest samih tih velikih ljudi: oni su, da opetujemo izreku Stuarta Mill-a: »so zemlje i bez njih bi ljudski život postao ustajalom močvarom«.

Tko ima pravo, a tko krivo?

Prije nego odgovorim na to pitanje, nek mi se dozvoli, da navedem jednu usporedbu, koja je sigurno banalna, ali ako ništa drugo, ima bar tu prednost, da je jasna. Biva, svaki je čovjek produkt svojih roditelja: bez njih ne bi mogao da nastane, a kad bi imao druge roditelje, bio bi drugačiji, nego li jest. O ovome smo bez dvojbe svi sporazumni. Sporazumni smo bez sumnje i o tome, da je svaki genij produkt svoje epohe i da različite epohe proizvode različite genije.

I ako dakle dozvoljavamo ove pretpostavke, koje se meni čine aksiomima, zar ćemo zato poricati, da sin, kad je jednom postao gotovim čovjekom, ne može da na svoje roditelje vrši veliki upliv? Ili zar već radi toga, što je sin fiziološki i psihološki produkat svoga oca i svoje majke, moramo poricati mogućnost ovog upliva? Zar ne, da ne moramo?

Isto se mora, ako se ne varam, kazati i o geniju. Napoleon i Garibaldi, Dante i Šekspir iznikoše baš u ono doba, jer su usudno morali da upravo u to doba iziknu, i u ovom je smislu istina, da su oni djeca svoga doba, nesvijesni izdanak, u kojem se tako rekuć simbolizovalo čovječanstvo stanovite epohe; ali tko će opet s druge strane htjeti da zaniječe, da oni, i ako su nužni produkt historije, nijesu ipak dali historiji novi pravac, vršeći veliku materijalnu ili moralnu vlast nad svijetom?

Spustimo se sada s ovih visina, gdje se govori o genijima i historijskim epohama, na čedni predmet naše rasprave i govorimo o novinarima i o javnosti.

Imena će se doduše promijeniti, ali će razlaganje ostati jednako.

Svaka javnost bez sumnje stvara novinare, koji dobivaju njezine instinkte, njezine dobre i zle strane; koji su, u jednu riječ, njezini stvorovi (kreature); ali kad je javnost jednom tako rekuć porodila svoga novinara, ovaj može da, kao i sin na roditelje, počme da na javnost vrši upliv, da ravna njezinim mišljenjima i da ta mišljenja modificira.

U ovom slučaju može se kazati, da psihologija javnosti sliči psihologiji gomile. Što su vođe gomilâ drugo, nego nesvijesni i časoviti produkti tih samih gomila? U sakupljenom i uzbuđenom mnoštvu čujete, recimo, najednom kakav glas ili povik, za kojim se odmah slijepom i jednostranom lakovjernošću povede čitava gomila, da dade oduška svojim osjećajima mržnje ili ljubavi. Za onaj glas ili povik nije odgovoran čovjek, koji ga je prvi iz grla istisnuo, nego tajnovita duša gomile, koja ga je prisilila, da taj glas ili povik istisne. Vođa je dakle stvoren od gomile. Ali, čim je stvoren, on stiče takovu despotsku vlast nad onima, koji ga okružuju, da može da ih povede, kamo hoće, da ih navede na ekscese i zločine, koje gomila sama po sebi ne bi nikad bila ni pomislila, ni htjela da učini.

Novinar dakle nije drugo nego vođa svoje publike. Ova ga je doduše stvorila, ali on može da je povuče za sobom i preko granica, do kojih je ona htjela da ide.

V.

Ako dakle logika ičemu vrijedi, ja mislim, da nam ona daje pravo da ustvrdimo, da novinari, ako ne posve stvaraju, a ono sigurno plazmiraju, modificiraju i ravnaju javno mišljenje.

U kolikoj mjeri?

U tomu je problem. Problem vrlo težak da se riješi, jer — koliko god fenomeni kolektivne psihologije po svojim nenadanim nepredvidljivostima mnogo sliče kemijskim fenomenima — ipak je uza sve to u kolektivnoj psihologiji nemoguće ono, što je moguće u kemiji: biva, da se znade, kolika je doza raznih sastojina potrebna, da se poluči nova sastojina.

Ali govorimo bez metafore. Kako se može odrediti, koliki je udio u stvaranju izvjesnog javnog mišljenja imalo osobno djelovanje ovog ili onog novinara, a koliki pak udio anonimno, kolektivno i instinktivno djelovanje naroda?

Kaže se, na primjer, da je statistika novinskih pretplata izvrsni termometar, kojega redaktori novina često konzultiraju i koji ih najbolje poučava o pravcu, kojim treba da novina pođe. U ovom slučaju javnost ekonomskom sankcijom nameće svoje mišljenje novinarima, a ne novinari njoj. U ovom pogledu možemo da se pozovemo na čuveni slučaj pariškog lista »Figaro«, koji je god. 1897., nakon što je objelodanio prve članke Emila Zole u korist Dreyfusa i njegovih branitelja, promijenio pravac, da ne ozlojedi svojih pretplatnikâ i čitaocâ.*

Ali nije ni potrebno da se pozivljemo na jedan tako poznati fakat, koji je uostalom, ako ništa drugo, izveden bar sa otvorenošću, koja bi mogla da služi kao olakšica, jer svaki od nas, pa makar kako malo poznavao novinski svijet, znade mnoštvo sličnih fakata; svaki od nas zna za ovu ili onu novinu ili što je još gore, za ovog ili onog novinara, koji je promijenio ili modificirao svoje mišljenje, jer mu je raspoloženje javnosti, biva visina inkasiranih iznosâ, svjetovalo, da je za nj korisno, da svoje mišljenje promijeni.

* »Figaro« je kasnije ponovno promijenio pravac i postao je najuglednijim zagovarateljem revizije Dreyfusova procesa.

Uza sve ove fakte ja sam ipak sklon da vjerujem, da je upliv novinara na javnost češći i intenzivniji, nego li upliv javnosti na novinara. Po mojem mišljenju ovaj je upliv ne samo intenzivniji, nego može da bude moralno mnogo štetniji. A evo zašto. Javnost će doduše moći da postigne, te će stanoviti list promijeniti pravac: priznajemo, da je to ružno i za karakter i za nezavisnost lista, jer to je na koncu konca jedan oblik korupcije. Ali to je korupcija, koja nema nego samo jednu vrst žrtava: biva, lagane savjesti nekolicine preobraćenika. Radi se dakle jednostavno o pitanju individualnog morala. Uzmimo još jednom netom izneseni primjer »Figaro«-a. Ako su čitaoci »Figaro«-a htjeli da njihov list brani francuski generalni štab i da još jače zakuje okove prognanika na Vražjem otoku, pa ako je upravni odbor velikog pariškog lista smatrao, da je u njegovom interesu, da čitaoce zadovolji, tim gore za te čitaoce, tim gore, opetujem, za savjesti novinara i za nezavisnost lista, koji se prilagodio toj promjeni.

Naprotiv, upliv novinara na javnost može da moralno i materijalno bude mnogo više štetan, jer novinar može da laže, može da svojoj publici pod gotovu paru servira neistinite vijesti i da joj tako iskrivi sud; može, u jednu riječ, da prema njoj počini mnogo zločina, zlorabeći njezinu lakovjernost i dobru vjeru. Je li možda potrebno da se primjerima iznosi, kako je mudro umijeće novinara znalo da javnosti kao dobra prikaže tolika rđava financijalna i politička poduzeća? Dosta je spomenuti samo francusku i talijansku **panamu**. Treba novaca, mnogo novaca, vrlo mnogo novaca, pa se može stvoriti javno mišljenje, kakvo se god hoće.

Ne ćemo pak ni da govorimo o izbornim borbama, u kojima, osim novca, igra ulogu hiljadu strasti, ne baš čistih i plemenitih. Jednako kao što ima kandidata ili njihovih velikih birača, koji lažu **gomili**, koja sluša njihove govore, obećavaju stvari, za koje znadu, da ih ne mogu ispuniti i ozloglašuju svoje protivnike — tako isto ima i u jednom i u drugom taboru novinara, koji lažu svojoj

javnosti samo da je zavedu, neka svoj glas dade radije Petru nego li Pavlu. Konstatujuć ove žalosne fakte možemo da imamo samo jednu jedinu utjehu: da listovi, kao i govornici, služe jedan drugome kao ustuk i da se međusobno neutraliziraju. Ali sve to ne može ipak da pobije činjenice, da je javnost u vrlo mnogo slučajeva mekana gnjila, na koju novinar udara otisak svoje ruke.

Gabriel Tarde je sa svojom običnom oštroumnošću kazao, da — skoro kao psihološka protuteža ovim zločinima, počinjenim **prema** javnosti — ima i zločina, počinjenih **od** javnosti. A to je istina.

Jer isti onaj fenomen moralnog pogoršavanja, koji smo konstatovali na gomili, usudno se zbiva i na javnosti, koja nije nego rastrkana gomila.

Individui, koji sačinjavaju stanovitu gomilu ili javnost, uzeti jedan po jedan, općenito su dobri i valjani ljudi: kad se pak ovi dobri i valjani ljudi sakupe zajedno, reklo bi se, da se njihova bolja svojstva izlučuju i sakrivaju, a na vidjelo izlaze i predvladavaju samo gora njihova svojstva. U skupnostima se naime — bile one statičke kao gomila ili dinamičke kao javnost — bude najniži instinkti i na površinu izlaze najdonje, najživotinjskije i najdivljije nesloge karaktera. Gomile su u manifestaciji ovih instinkata okrutnije i brutalnije uprav zato, jer su atavistički organizmi; publike su pak manje brutalne i manje okrutne, jer su moderni i uljuđeni organizmi. Gomile ubijaju fizički, a publike se ograničuju na to, da ubiju moralno.

Smijemo li pak radi toga da kažemo, da su koliko gomile, toliko publike nesposobne za bilo kakav plemeniti i herojčni polet? Nikako. Ali ovi su plemeniti poleti rijetki i vrijedi kao pravilo, da u kolektivnim bićima dobri instinkti ostaju — uspavani.

Uzmite kao primjer najograničenije i najobičnije oblike publike: salone, klubove itd.; kušajte, da u razgovoru kažete štogod dobra o kakvoj osobi: neki će vam se odazvati, a drugi, ako ne budu protuslovili, šutjet će i razgovor će ubrzo zamuknuti.

Kušajte naprotiv, da štogod zla o kome govorite: nastat će čitav kor; svatko će imati da nadoda svoj malени kamenčić bujici ogovaranja i budite sigurni, da razgovor o tome ne će tako brzo ugasnuti.

Valja priznati: poznata biblička legenda psihološki je istinita: plodovi sa stabla zla mnogo su slasniji od onih sa stabla dobra.

Pređimo sada od ograničenih publika na šire publike: od salona na novinstvo.

Ako se hoće u štampi da pobudi interes i zanimanje javnosti, treba da joj se stvori ne objekat ljubavi, nego objekat mržnje. Publici se doduše — treba pravo kazati — sviđaju i idoli, te im uprav vrlo rasipno kadi tamjanom, ali ju na koncu ipak umaraju: s druge pak strane nije previše zlobno, ako se pretpostavi, da publika sama sebi stvara idole, da se poslije uzmogne zabavljati njihovim rušenjem.

Htio bih da iznesem ovdje jedno opažanje, koje nisam čuo, da je u svoje vrijeme itko iznio, a koje mi se čini ipak posve jednostavnim, biva da je Dreyfusova afera nanovo oživjela i da se publika dvaju svjetova još strastvenije zanimala za nju, kad je brat nesretnog kapetana optužio Esterhazy-a, da je on autor **bordereau** (popis spisâ). On je bio pronašao **objekat mržnje**, da ga pruži narodu kao duševnu hranu. Do tada se je borilo za nevinost jednog čovjeka, a nije se znalo ime pravoga krivca: bila je to **negativna** kampanja, plemenitost koje nisu mogli da osjećaju svi, nego samo oni, koji se idealno zanose za istinom i pravdom. **Gros** javnosti, jednako kao i gomile u kazalištu hoće da drame svrše ne samo trijumfom nevinoga, nego i osudom krivoga. Simpatija za Dreyfusa, da poraste, trebala je da se ožari na vatri mržnje protiv Esterhazya.

Vrlo dobro kaže Tarde: »Pronaći ili izmisliti novi i veliki objekat mržnje za javnost, to je još i danas jedno od najsigurnijih sredstava, da se postane jednim od kraljeva novinstva. U ni jednoj zemlji, u ni jednoj epohi, apologetika (obrana) nije imala toliko uspjeha kao ogovaranje.«

Jedina ova i nikakva druga refleksija može da protumači ogromni uspjeh ogovaralačke (difamatorne)

štampe, Drumontâ, Rochefortâ i svih ostalih literarnih tigara u Francuskoj i drugdje.

Javnost je dakle sama po sebi malko zločinačka, jer imade niskih i nečistih nagona i strasti.

U historijskim periodama, u kojima se napredak ubrzava i zaoštruje u revolucijonarne oblike, javnost uistinu da postane zločinačkom. U takvim vremenima lako da javnost od okrutnosti riječi pređe na okrutnost djela i da nastoji, da **objekte svoje mržnje** ošine ne samo riječima. Onda se lako događa, da javnost plješće onome, koji predlaže ili da i sama nagoni, nek se predlože zakoni proskripcije, osude, masakriranja, progoni svake vrsti. Strahote francuske revolucije, kao uostalom i svih revolucija, ne bi bile moguće, da nije postojala izvjesna javnost, koja je te strahote izazivala.

U normalnim historijskim periodama zločinački karakter izvjesnih publikâ je različit, manje se zapaža, ali zato nije manje djelatan. U ovakvim normalnim vremenima javnost nije začetnik, ali je sudionik zločina; ne počinja ih, ali trpi, da ih njezini vođe počinjaju i nastoji, da ih sakrije ili ublaži na temelju nekog posebnog morala, koji nije drugo, nego stranački interes. Odatle dogovorna šutnja o nelijepim djelima, koja počinjaju političke ličnosti, odatle pokušaji spasavanja, kad »uzlovi zapnu na češlju« i kad odzvanja strahotna ura **istraga.** Ali ova je tema mučna i nije lako, a možda ni lijepo, da se dalje o njoj govori.

Ako ima zločinačkih publikâ, ima uz to i ludih ili, u najmanju ruku, nesvijesnih publikâ. Publiku kadkad iznenada napadne kakav nastup, bjesnila, a da se tomu nikako ne mogu da protumače razlozi: ovaj fenomen ne nalazi nikakve druge usporedbe, osim ako ga usporedimo s onim bijesnim zamasima vjetra, koji najednom poruše mir atmosfere. Grčka javnost, koja je pred nekoliko godina svojoj vladi nametnula rat sa Turskom, bila je u takvom nastupu bjesnila; a možda je i talijanski narod prošao kroz fazu nesvijesti poslije katastrofe kod Adue, kad je prosuđivao, tko je kriv ratu i odlučivao, kakvo držanje mora da zauzmu njegovi ministri.

Ovi nastupi bjesnila ili nesvijesti, socijalno ne toliko ozbiljni i važni, ali psihološki slični, karakteristični su ne samo za političke, nego i za umjetničke i književne publike. Događa se katkada, da kakav književnik najednom »dođe u modu« i za nekoliko se vremena ne govori i ne piše, nego samo o njemu; on postaje kraljem dana. Pa makar da on nije stvorio ništa novoga ili makar da je njegova zadnja knjiga slabija od predašnjih, ipak samo se u tom času čini, da se javnost sjetila njegove slave.

U svim ovim slučajevima psihologija **publikâ** sliči psihologiji **gomilâ**, jer se ne zna, kako ili zašto nastaju izvjesni impulsi ili buknu izvjesna nasilna djela, počinjena bilo zločinačkom nakanom, bilo u bjesnilu, kojih nikakva ljudska moć ne bi mogla da suspregne.

Baš u ovakvim slučajevima još nam se silnije nameće pitanje: ne stoje li možda iza svake publike izvjesni publicisti, koji ju huckaju, kao što iza svake gomile stoji uvijek izvjesna sekta, koja je toj gomili skoro kao kvasac?

Kakav god bio odgovor na ovo pitanje — (jasan i kategoričan odgovor po mojem mišljenju ne bi bio moguć) — taj bi odgovor za svrhu naše rasprave imao tek relativnu važnost. Nama je dosta, da smo konstatovali, da je više puta — a ja bih rekao, mnogo puta — novinar onaj, koji stvara javno mišljenje. Jedino u ovim slučajevima može se kušati, da se na jedan ili drugi način upliviše, da bi utjecaj stanovitog lista postao pošteniji i korisniji, a prema tome i javno mišljenje svjesnije i istinitije.

U slučajevima pak, u kojima list ne vrši sugestiju na javnost, nego ova na nj — mi ne vidimo načina, da se tu išta svjetuje i tome išta doskoči, osim tek opsežnim i dugim radom pučkog vaspitanja i prosvjećivanja. Ali to prelazi granice naše rasprave.

Ako vi uistinu vjerujete, da se bilo kakovo mišljenje manifestuje u javnosti, a da na postanak toga mišljenja nije uplivao glas kojeg novinara, da je to mišljenje nastalo neshvatljivim fenomenom spontanog stvaranja same javnosti, vi ćete u najboljem slučaju moći da proučavate tek

način i oblike, u kojima se ovo mišljenje manifestovalo, ali ne ćete moći da svjetujute bilo kakvo sredstvo, da se to mišljenje modificira. To bi mišljenje bilo kao neki usud, protiv kojega bi svaka borba bila uzaludna.

Ali, opetujem, ako se može raspravljati o mjeri utjecaja štampe, ne može se sigurno raspravljati o efektivnoj realnosti toga utjecaja; zato ćemo nastojati da istražimo, da li ima kakav način, da se štampa disciplinuje u svrhu, da uzmogne sa više morala i savjesti ispunjavati svoj zadatak, da stvara javno mišljenje.

VI.

Čudna je donekle, na prvi pogled, pojava, da država traži intelektualnih i moralnih garancija od svakoga, tko hoće da vrši zvanje liječnika, odvjetnika, inžinira, činovnika, a da nikakvih garancijâ ne traži od onoga, koji hoće da vrši zvanje novinara.

Čovjek bi rekao — oprostite mi paradoks — da država prepušta samovolji nekompetentnih najviše i najteže funkcije; prepušta doista, na primjer, porotnicima (koji nijesu dužni, da budu pravnici ili psiholozi) da sude o životu i časti pojedinih građana; prepušta narodnim poslanicima (koji nijesu dužni da proučavaju i poznavaju sociologiju) presuđivanje o općim interesima cijelog naroda; prepušta napokon novinarima (koji nisu dužni ni jednog ispita da polože, pa čak niti da budu kazneno neporočni) strahovitu moć, da stvaraju javno mišljenje.

Hoću odmah da izjavim, da ovim ja nikako ne namjeravam da moždaističem potrebu zakonâ, koji bi ograničavali právo, da se postane porotnik, poslanik ili novinar. Ja ne vjerujem — ili, u najboljem slučaju, vrlo malo vjerujem — službenom ocjenjivanju sposobnosti: vjerujem naprotiv, da posvuda, a navlastito u intelektualnom svijetu, vrijedi zakon prirodnog odabiranja (selekcije) i održanja onih, koji su sposobniji. Država slobodno može da dijeli naslove i diplome: tko ih nije dostojan, i ako ih je postigao, umire od gladi ili vodi opskurni i mučni život. Sve ono, što nosi na sebi službeni pečat — diploma, ispit, imenovanje — nije u stvari drugo nego sredstvo za raširenje one krize mediokrične osrednjosti, koja se danas pojavljuje i ocrtava među buržoaskim uglednicima.

Čini mi se ipak, i ako bi bilo posve beskorisno — a i smiješno — da se za novinara zahtijeva diploma, da ne bi podnipošto bilo bez koristi, da se i za novinara traži garancija njegove moralnosti i inteligencije. Diploma je neka vrst indirektne odgovornosti, koju preuzima država, a koja u praksi ne postoji: ali dužnost, da se svi članci u novinama moraju vlastitim imenom potpisivati, bila bi — ako se ne varam — direktna i osobna odgovornost, koja bi u praksi imala veliki i blagotvorni utjecaj.

Svi poznajemo fetišizam, koji narod goji prema svemu, što je štampano: velik dio onih, koji čitaju kakvu novinu, vjeruju onome, što čitaju, uprav slijepom vjerom, drže to mogućim i probabilnim, opetuju, pripovijedaju, nadodavaju i iskrivljuju ono, što su pročitali. O svakoj štampanoj vijesti može se kazati ono isto, što se govori o kleveti: biva, i ako nije ništa istina, uvijek će štogod ostati.

Zato se meni čini, da se ne bi smjelo suviše zlorabiti ovu nesviješnu lakovjernost publike i da bi i najelementarniji osjećaj lealnosti morao svjetovati, da se na kraju svakog članka potpiše jedno ime ili osobu, koja za nj nosi odgovornost. Čitatelj bi tako u onom imenu imao garanciju ili u najmanju ruku barem putokaz, da li će da pokloni veću ili manju pažnju onome, što čita.

Kad u novinama čitam žestoke napadaje protiv ove ili one osobe, protiv nekog društva ili neke institucije, a na kraju članka ne nalazim potpisano ni jedno ime, dolazi mi — asocijacijom ideja — da pomislim na anonimno pismo.

Naravski, ovome se može da prigovori da novina **kao takva** nosi odgovornost za sve, što se štampa u njezinim stupcima. Ali na što se reducira ova odgovornost? U najvećem broju slučajeva ne će se da se zametne parnica ili ne može ju se zametnuti, jer u članku manjkaju »skrajnosti zločina«; a je li onda pravedno, da se nešto ili nekoga hvali ili napada, a da se ne zna, tko je onaj, te hvali ili napada?

U slučajevima pak, u kojima se zametne parnica, dobiva se mršava utjeha i posve beskorisna zadovoljština, da bude osuđen odgovorni urednik, koji zapravo nije nikad ništa kriv ili — što je vrlo, vrlo rijetko — sam pisac anonimnog članka, ako on bude osjećao potrebu, da se u zadnji čas otkrije, dok bi iz lealnosti bio morao da se još prije očituje.

Ali kaže se, ostala bi u svakom slučaju financijalna odgovornost uprave lista. Ne htijuć da raspravljamo, koliko ta odgovornost zbilja vrijedi, pitamo: je li pravedno i je li kulturno, da se na kolektivnu, anonimnu i tek puku financijalnu odgovornost svedu zločini, koji mogu da se počine štampom. Nije li to uskrsavanje langobardske epohe, kad su se i ubojstva otkupljivala novcem ili, što je još gore, varvarske epohe, kada je za zločin odgovarao ne samo onaj, tko ga je počinio, nego i čitava njegova obitelj, čitava njegova plemenska grupa?

Nego da se dobro razumijemo, moram kazati, da ja duduše mislim, da je posve opravdano, da uprava lista pred građanskim zakonom odgovara za sve ono, što se objelodanjuje u listu; ali ne mislim, da ta odgovornost dostaje i ne smatram pravednim, da samilosni veo kolektivne anonimnosti pokrije nelijepu figuru čovjeka, koji je napisao nešto, što zaslužuje da se osudi ili da se makar samo pokudi.

Izloženje na sramotni stup jest od svih kazna staroga doba ona, koja se, preudešena prema današnjemu stanju civilizacije, meni još i danas čini najpravednijom. Neka naime svatko javno sazna ime onoga, koji je iz osvete, iz zavisti ili iz drugih niskih motiva oklevetao neku osobu ili koji je prevario i zaveo svoje čitaoce.

Ovo je, po mojoj najboljoj savjesti, kriterij, po kojemu bi, kako mi se čini, trebalo prosuđivati odgovornost.

Ipak, branitelji anonimnih članaka imadu i drugih argumenata za obranu svoje teze. Oni kažu: anonimni članak više djeluje na javnost, jer izrazuje ne osobno mišljenje nekog pisca, nego mišljenje stranke i jer omogućuje listu, da zadrži jedinstveni pravac pisanja.

Da anonimni članak više djeluje na javnost? Može biti. Ali kakove je vrsti to djelovanje?

Ja mislim, da se potpisani članak može da usporedi sa glasom jednog govornika, a anonimni članak s jednim od onih nepoznatih povika, koji se često čuju iz kakve gomile.

Ne poričem, da ovakav povik može da mnoštvo sugestijonira više, nego li riječ kojeg govornika može da uvjeri slušateljstvo: ali koja je sugestija savjesnija i poštenija?

Uostalom, može se tvrditi — toliko da se nešto kaže — da anonimni članak izrazuje ne mišljenje jedne osobe, nego mišljenje cijele jedne stranke: ali u stvari, članak je uvijek napisan od jedne samo osobe ili barem prema uputstvima i mišljenju, sugerisanom od jedne same osobe, te je dakle prosta fikcija, kad se hoće da prikaže, kao da je takav članak kolektivno djelo, valjda po prilici onako kao Homerove pjesme.

Nitko ne pripoznaje više od mene — a to sam već kazao — da je pravi novinar — kao što na drugom području pravi umjetnik — čovjek, koji shvaća, u sebi rezimira i izrazuje potrebe, želje i misli, koje zbrkane i rastrkane leže na dnu kolektivne psihe; ali ako novinar ima ovaj sretni dar, da može da bude tumačem osjećaja mnogih, zašto da sakriva svoje ime? Prije svega, on bi mogao kadkada i da se prevari; a u takvom je slučaju dobro, da se znade, da je izraženo mišljenje ili izrečeni sud mišljenje i sud jedne same, a ne mnogih osoba; a u drugom redu, ako on u istinu kaže ono, što mnogi misle, gdje je ta šteta, koju bi njegov potpis prouzrokovao? Listovi mogu duduše mnogo da djeluju na stvaranje i na razvoj ideja i osjećaja, ali jednako tako mnogo mogu da djeluju i knjige. A knjige, osobito pak knjige, koje su **popravile svijet**, nijesu anonimne.

Što se pak tiče uzdržavanja jedinstvenog pravca pisanja, priznajem, da je sistem pisanja bez potpisa — — idealan sistem.

Buduć nitko ne zna, tko je onaj, tko piše, nitko ne može da Petru ili Pavlu prigovori, da je danas u jednom listu napisao nešto protivno od onoga, što je jučer napisao u drugom kakvom listu. Ja pak želim, da članci budu potpisani upravo zato, da se izbjegnu ovakva pre-

obraženja osoba, koje pišuć anonimno mogu, a da ne izgube kredita, da se **prilagode pravcu nekog lista**, koji su, makar tu nedavno, pobijale u drugom kakvom listu. A s druge strane, i ako priznajem, da se mišljenja mogu posve pošteno da promijene, htio bih da se ove prirodne promjene političkog mišljenja kod pojedinih novinara izvrše na svijetlu sunca i sa otvorenom lealnošću ljudi, koji se ne stide, da su promijenili svoje mišljenje.

Anonimni članak, to je osobitost dnevnih političkih listova: znanstvene i književne revije, osim vrlo rijetkih slučajeva, donose uvijek potpisane članke.

Ipak, i možda baš zato, od revija stvoreno javno mišljenje o bilo kakvom tehničkom, znanstvenom ili književnom problemu uvijek je pravednije, umjerenije i savjesnije od političkog javnog mišljenja, stvorenog od dnevnih listova.

Zašto?

Razlozi su očevidni. Prije svega, jer se pisce revija smatra poštenijim od anonimnih pisaca dnevnih listova u tom smislu, da se misli i znade, da oni zastupaju uvijek svoje pravo, iskreno mišljenje, a ne ono, koje bi se u stanovitom času moglo javnosti da svidi, još manje pak ono, koje bi im moglo biti nametnuto ili čak i plaćeno od onoga, koji želi da vidi trijumf takvog mišljenja. U drugom redu, jer su pisci revija intelektualno vredniji, biva kompetentni u predmetu, o kome raspravljaju i ne pišu kao novinari članak o bilo kojem predmetu, koji im je sat prije makar bio nepoznat.

Ovu pak moralnu i intelektualnu superiornost, koju revije nepobitno imadu nad dnevnim listovima, treba u stvari zahvaliti činjenici, da se u revijama članci potpisuju.

Zahtijevajte potpis također i za članke dnevnih listova i članci će postati moralno i intelektualno bolji.

VII.

Približivši se koncu ove svoje rasprave, osjećam i predviđam i ja sâm dvije kritike.

Opazit će se, u prvom redu, da ako štampa ima veliku važnost pri stvaranju javnog mišljenja, ona ipak nije

jedini uzrok javnom mišljenju; u drugom će se redu prigovoriti, da sami zahtjev, nek se članci potpisuju, sve i ako se dopusti, da bi to bio nekakav lijek, tek je vrlo neznatan lijek prema veličini zla, koje može da počini novinstvo.

Prvu kritiku prihvaćam djelomično, ali odgovaram riječima Maxa Nordau-a: »Državnik, koji je pred 60 godina kazao, da je štampa »četvrta vlast«, mislio je, da kaže paradoks; a nesvijesno je kazao jedno proroštvo. Štampa, skoro nehoteć i skoro ne znajuć, ulazi u ozbiljnu utakmicu sa postojećim društvenim silama. Ona ide za tim, da zagospoduje pravima vlade, parlamenta i akademije. Naravski, ove se korporacije brane. One mrze štampu, jer osjećaju, da ona malko nestrpljivo čeka da ih naslijedi. Ali njihova mržnja bit će nemoćna. Štampa će biti jača od njih. Jer ona je kći novih uvjeta civilizovanog života, dok su druge društvene sile bile stvorene u civilizaciji, koja nije poznavala ni željeznica, ni brzojava, ni telefona, ni obvezatne ni opće obuke. Socijološki temelj svih ustanova jedne demokracije jest javno mišljenje, biva osjećaj i volja većine naroda. Sav mekanizam parlamentarnog sistema: izborne agitacije, izbori, zastupnička kuća, poslovni red sjednica, rasprave, glasovanje nije drugo nego stavljanje u djelo, pokretanje javnog mišljenja. Ali kako je ona mašina teška i zastarjela! A kako je naprotiv elegantna, pomična i djelatna mašina štampe! Kao inkarnacija općeg prava glasa, ona je neizmjerno više zgodna i prilagođena modernim izumima, nego li je parlamentarizam.«

Oprostivo je dakle, ako smo se u ovom prvom pokušaju rasprave o javnom mišljenju zaustavili na tome, da ispitujemo utjecaj štampe, koja je najdublji i najistiniti uzrok i izraz javnog mišljenja.

Na drugu kritiku odgovaram: i ako će bez dvojbe biti mnogo radikalnijih reformi, da se poprave mane, a prema tome i utjecaj periodične štampe, da bi te reforme vrijedile jedino za zakone, koji ravnaju štampom, a ne i za ljude, koji štampu inkarniraju i predstavljaju, a ja pak čedno mislim, da danas ponajprije treba da se promijene radije ljudi, nego li zakoni.

I najbolji su zakoni nekorisni, ako ne i štetni, kad su ljudi, koji ih primjenjuju i provode, mediokrični ili opaki. Pa kad bi se i moglo da se bez povrede načela slobode izmisli i najbolji zakon o štampi, taj bi zakon bio bez ikakve praktične vrijednosti, ako novinari ne bi bili savjesniji i ne bi osjećali veće odgovornosti svoga zvanja.

U svrhu, da se razvije ova savjesnost i probudi osjećaj ovakve odgovornosti, ne znam, koji bi poticaj bio veći, nego li je točno provađanje zahtjeva, da novinar mora uz svoje riječi uvijek potpisivati i svoje ime.

Malo po malo, eliminacijom nedostojnih i mediokričnih, podigao bi se moralni i intelektualni niveau periodične štampe i dalo bi se zasluženi utjecaj na javnost onoj **eliti** inteligencije, koja može da imade forme aristokracije, koja može da ima nekih prava prema narodu. Jer ako je istina, da treba sračunavati glasove potomaka, da se prosudi vrijednost neke ideje, jednako je istina, da se u tu svrhu moraju mjeriti i glasovi savremenika.

I koliko god se htjelo i moralo sniziti i umanjiti djelovanje pojedinih individua na ambijenat, koji ih okružuje, i svu zaslugu ljudskog napretka pripisati kolektivnim bićima, valja ipak priznati, da čovjek još posjeduje moć moralne sugestije i da bi bilo štetno, kad bi se htjelo, da mu se ta moć oduzme zahtijevajuć, da se uvijek ima da sakriva pod anonimnom šifrom.

Da se shvati, koliko je od ideje moćnije ime, koje tu ideju zastupa i širi — nek se pomisli samo na glasoviti »Ja optužujem!« od Emila Zole.

Izvanredna sugestivna moć onog ponosnog i lijepog akta nije se sastojala toliko u osjećajima i misli, koliko u čovjeku, koji je izražavao taj osjećaj i tu misao: a neizmjerno dobro, koje je ono glasovito pismo iskazalo stvari pravde i čovječnosti, stvarajuć nepravedno javno mišljenje, nije ovisilo od sadržaja pisma, nego od potpisa.

UMJETNOST I GOMILA

Umjetnost i gomila.

Umjetnost i gomila dva su imena, koja većini ljudi mora da izgledaju protuslovna i nespojiva, jer dok jedno predstavlja aristokraciju misli, drugo ne predstavlja, nego vulgarnost broja.

Može li gomila da razumije i prosuđuje umjetnost? Je li njezin plebiscit jedna od onih presuda, protiv kojih nema priziva i koje se drže pravom istinom? Ili obratno, kako mnogi hoće, umjetnost, koja se sviđa gomili, je li uopće umjetnost ili je u najboljem slučaju tek oblik niže, inferiorne umjetnosti?

Evo problema, koji nije posve nov, ali koji su nekoja novija istraživanja učinila ponovno modernim; problema interesantnog i važnog ne samo poradi riješenja, koja može da ima, nego još i više i osobito poradi psiholoških analiza, koje su potrebite, da ga se riješi. Treba istražiti kolektivnu psihologiju, to neizmjerno, duboko i tajnovito more, da se otkrije ne pravi i zadnji uzrok, koji je nedokučiv, nego barem nekoje uzroke njegovih plimâ i osjekâ, njegovih tišinâ i njegovih nenadanih olujâ.

I.

Nekoji se podsmijevaju moralizatornoj ulozi, koju je najprije Guyau, a za njim Tolstoj namijenio umjetnosti i ne dopuštaju da bi ona mogla da ima za cilj postepeno popravljanje čovječanstva, slijedeći malo po malo reforme, koje se rađaju u socijalnom ambijentu. Ovi ljudi poriču, da postoji konservativna i revolucijonarna, realistična i republikanska, militaristična i pacifična umjetnost, jer — oni tvrde — sve ove i mnoge druge šićušne fenomene savremene duše prava umjetnost gleda s visoka i često se prezirno drži prema njima.

Možda je tako. Ja ne prisvajam pravo, da postavim

definiciju o tome, što je **prava** umjetnost i ponizno ispovijedam, da mi nije poznato, tko ima ovlaštenje za ovu definiciju. Ali osjećam, da se u umjetnosti kao u zrcalu odrazuju religiozne, političke i znanstvene struje, što prolaze ljudskom psihom i stoga tvrdim — posve čedno, kako je i dužan obični laik — da umjetnost slijedi u ovom smislu osjećaje i misli, rasprostranjene u kolektivnoj psihi i skoro bih kazao, hrani se od njih. Umjetnost predstavlja među ljudskim fenomenima ono, što biljka osjetnica među vegetalnim organizmima. Ona, izvanrednim darom percepcije, kojeg nitko drugi ne posjeduje i koji izgleda kao predznanje, opaža sve ono, što se oko nje događa, te ili reagira na fenomene vanjskog svijeta ili ih apsorbira, ali uvijek ih reasumira vedrom sintetičnom očevidnošću.

Tomu nek bude dokazom problem, koji danas ponovno počinje da zaokuplja ljudski duh i koji sam uzeo za predmet ove studije. Ovo istraživanje odnošaja između umjetnosti i gomile, ovo ispitivanje, da li jedna može da prosuđuje drugu, što je u stvari drugo, nego li umjetnička forma, pod kojom se očituje veliki jaz između individualizma i socijalizma, koji uznemiruje savremenu savjest? Ne vidimo li, da u onoj prezirnoj ponositosti, kojom umjetnik stvaralac poriče gomili pravo, da mu ime slavom pronosi ili da ga preda zaboravi, uskrsava i odrazuje se vječni dvoboj između individua i društva; ne osjećamo li, da se tu trza velika sumnja — koja je stara, kao i svijet — biva, da li je napredak isključiva zasluga nekojih ženijalnih individua, koji su za sobom povukli gomile kao pastiri ovce ili je čudesno nesvijesno djelo sviju, neka vrst goleme piramide, kojoj je svaki čovjek, što je bio i bitisô, prinio svoj kamečak?

Imamo dakle na području umjetnosti, jednako kao i na području politike, dvije protivne i nepomirljive stranke: jedna kuje gomilu u zvijezde, a druga ju prezire; jedna je smatra dostojnom, da bude sudijom svakog individualnog čina i da prema tome vlada, a druga joj poriče svaku sposobnost inteligencije i htjela bi da ne bude sudijom i despotom, nego ropkinjom i sluškinjom, da nad njom uvijek i u svemu vlada jedan ili nekolicina njih.

U politici je ona stranka, koja prezire gomilu, stisnuta danas u vrlo uske granice: biva, teško je da se onu oholu i egoističnu tezu održi u njenoj strogoj čistoći, jer se sukobljuje sa stanjem stvari, koje se ne može promijeniti: sa pravom glasanja. Treba uz to nadodati, da politika kao onaj socijalni fenomen, u kojem najviše manjka iskrenosti i otvorenosti, ne dopušta one čiste i lealne diobe stranaka, koja na drugim područjima postoji, i da se ova dioba očituje više neodlučnim gradacijama, nego otvorenim i jasnim bojama. U istinu je u politici teško naći skrajnjeg individualistu, biva despotičara; isto kako će se rijetko naći skrajni socijalista, koji bi osamljenom individuu poricao svako pravo i upliv: obojicu u dnu duše izjeda protuslovlje, koje je lako razotkriti, i ako ga oni ne će da priznadu; individualista će tražiti u publici ono pristajanje i onaj uspjeh, koji on na riječima prezire; a socijalista će se boriti za onaj egoistični osjećaj, da nadjača druge i da skupi sve za sebe, koji osjećaj on u teoriji osuđuje.

Na području umjetnosti je stranka, koja prezire gomilu, brojnija. Da ni ne spominjemo skrajnje krilo onih, koji podržavaju teoriju o nadčovjeku, ima ih bez dvojbe mnogo, koji gomili poriču pravo, da prosuđuje bilo kakvu umjetničku pojavu ili to pravo priznavaju jedino maloj skupini kompetentnih, koji prolaze pod imenom kritičara. I ovdje se pojavljuje protuslovni fenomen, da ovi aristokrate misli nijesu baš mnogo nezadovoljni, ako ih gomila u zvijezde kuje i ako im plješče; ali premda se razblažuju pučkim dahom, koji ih miluje, oni ne prestaju ipak da tu gomilu preziru, a kad im je pučka struja protivna, umjesto da im bude prijazna, oni radi toga ne razbijaju glave, nego se podsmijevaju s visine svoje neosporne superiornosti. Od onog starog grčkog govornika, koji bi se, kad bi mu mnoštvo pljeskalo, prekidao da ironički zapita: **»plješču mi? zar sam dakle kazao kakvu glupost?«** sve do modernog talijanskog genija Arriga Boita, koji je one nezaboravne večeri, kad se prvi put prikazivao **Mefistofeles,** miran i hladan na svome mjestu kao dirigent orhestra, odgovarao zviždanju publike, govoreći sa smiješkom onima, koji su mu bliže stajali: **koliku li mi čast**

iskazuju! — ovaj skrajni prezir individua — umjetnika prema glupoj gomili jest jedan od najobičnijih fenomena. Nego je li taj fenomen uvijek logičan i pravedan? Eto u tomu je, na posljetku, pravi problem.

II.

Nekoji su kazali, što svi danomice opetuju, da je gomila moralno i intelektualno niža od individue. Pisac ovih redaka radio je na tomu — bio je dapače prvi među onima, koji su na tomu radili — da ovu istinu na svijetlo iznese i imao je ugodnost, da vidi da se njegove ideje često opetuju. Samo što su oni, koji moje ideje opetuju, ili nesvijesno iz kratkovidnosti, ili svijesno iz pristranosti, zaboravili, ako sam ja formulirao izvjesni zakon, da sam ustanovio i izvjesne iznimke od toga zakona, koje nijesu rijetke.

Ponajprije moralne iznimke.

Gomila je bez dvojbe teren, na kojem se mikrob zla vrlo lako razvija, a mikrob dobra naprotiv skoro uvijek umire, ne nalazeći uvjetâ za život. Vi se gomile uvijek bojite, a rijetko se od nje čemu nadate: svi osjećaju i svi vrlo dobro iz iskustva znaju, da primjer kakvog zločinca ili kakvog luđaka može da gomilu navuče na zločin; malo ih pak vjeruje, što se uostalom rijetko događa, da bi glas kakvog posrednika mira mogao da gomilu doista nagovori na mir. Djelo, koje je gomila u toku historije izvršila, bilo je više djelo mržnje i razaranja, nego li djelo stvaranja i ljubavi, jer gomila, nesvijesni i impulzivni organizam, djeluje više instinktom divljeg i bezumnog varvarina, nego li instinktom civilizovanog čovjeka.

Ali se ne može nijekati, da se mnoštvo diže kadkada to takovih psiholoških visinâ, kojih osamljeni pojedinac ne bi znao da dosegne ili da kadkada očituje tako uzvišenu plemenitost, koje ni jedan pojedinac ne bi mogao da razvije. »Kada je najveći od svih govornika uspio da uvjeri Atenjane, da čovjek, koji je na njih navukao nepopravljivi poraz time, što ih je nagovorio da se oružaju protiv Filipa, zaslužuje ne da bude kažnjen, nego okrunjen lovorovim vijencem; kad je ovaj najveći od svih govornikâ sa ponosom izjavio, da je kod Heroneje spasio

čast svoje zemlje i kad je uvjerio dućandžije i obrtnike, da im čast mora da bude milija od života, onaj je dan zabilježio najljepši trijumf, što ga je ljudska besjeda ikada slavila, i atenski je narod onog dana dokazao, da gomila nije uvijek prosječna i da kadkada i velika nadahnuća znadu da nađu puta do njezine duše. Svaki bi građanin, sâm o sebi, bio možda i odolio sili Demostenovog besjedništva, ali Demosten je govorio gomili, a gomila nije odoljevala i predala se.«*

Tako je isto slavne noći 4. augusta 1789. francuska Narodna Skupština, odričući se svojih nasljednih pravâ, dala dokaz kolektivnog altruizma, kojemu bi se uzalud slična tražilo u povijesti individualnih altruizama.

Tako je i pijana gomila Parižlijâ, u doba velike revolucije, imala bljesakâ sentimentalne slatkoće i usred tamnog vihora svoje bestijalne okrutnosti. Kada se Sombreuil, osuđen na smrt, pojavio između redovâ bajuneta i kad mu se kći bacila o vrat, zaklinjući razbojnike, da ga poštede ili da i nju zajedno s njim ubiju, urlik samilosti podigne se među mnoštvom. I kćeri se poklonio očev život uz strahoviti uvjet, da umoči usne u čašu, punu krvi poubijanih aristokrata. Kći je sigurnom rukom uzela čašu i ispila ju je svu u zdravlje svoga oca. Ovaj je očajni gest prouzročio čudo. I u zločinu ima iznenađenjâ prirode; ima nepredvidljivih revolucijâ i u tamnim dubinama čovječjeg srca. One nakaze od ljudi, još krvlju poprskani, ponesoše u trijumfu Sombreuil-a i kćer mu do njihove palače i zakleše se, da će ih braniti proti svakom neprijatelju.**

Tako isto — da pređemo od ovih istinitih i proživljenih tragedijâ na izmišljene i prikazivane tragedije — ne može se nijekati, da i u najšarenijim društvima, u gomilama sastavljenim od najgorih elemenata, nema kolektivnog osjećaja poštenja i pravednosti, koji savlađuje i najperverzniji individualni nagon. Sjećam se, da sam čitao, kako je strašna srdžba obuhvatila robijaše u gleda-

* V. Cherbuliez, **La theorie d' un positiviste italien sur ga foule criminelle**, u »Revue des deux mondes« 15. dec. 1892.

** Lamartine, Histoire des Girondins t. III. knjiga XXV str. 254.

lištu pri jednoj predstavi, koju im je dozvolila uprava kaznione, kad izdajnik Golo po dvama najmljenim razbojnicima daje ubiti pobožnu i kreposnu Ženovevu od Brabanta sa njezinim djetetom.

Nema dakle nikakve sumnje, da i ako treba općenito ustvrditi, da je gomila moralno gora od individua, mora se također priznati, da kadkada ona pojedinca nadmašuje u očitovanju najviših sposobnosti ljudske duše. Gomila, kao i žena, ima *ekstremnu* psihologiju, te je sposobna samo za ekscese, kadkada vrijedna udivljenja radi samozataje, često strahovita radi okrutnosti, nikada ili skoro nikada prosječna i umjerena u svojim osjećajima.

Dobro dakle: hoćemo li moći kazati, da gomila i na intelektualnom području ima ovaj ekstremni i protuslovni karakter, hoćemo li moći kazati, da i njezina inteligencija, kao i njezina psihologija, poznaje visine vrhunaca ili dubine ponora, nepoznate osamljenom pojedincu?

Ovdje problem postaje zamršenijim i težim.

Na prvi se pogled čini, da zakon, koji sam ja formulirao i po kojemu je intelektualni produkat izvjesne kolektivnosti uvijek niži od onoga, koji bi bio dao svaki pojedini individuum, koji tu kolektivnost sastavlja, nema nikakvih iznimaka. Dvanaest ljudi zdravog razuma, koji se sastanu da obrazuju jedan jury (čit. žiri), izdavaju često takovih presudâ, koje nemaju ni običnog dobrog smisla (common sense). Deset ili dvadeset umjetnikâ ili znanstvenikâ, koji se sastanu da obrazuju kakvu komisiju, stvaraju često odluke, koje su protivne najelementarnijim načelima znanosti i umjetnosti. Na stotine umnih ljudi, koji se sastaju da obrazuju parlamenat, kolektivno se ponašaju na takav način, da često daju više povoda za prezir i podsmijevanje nego li za poštovanje. Udruženje dakle — obzirom na ukupni rezultat — oslabljuje jednako snagu uma, kao i snagu dobrih i samilosnih osjećaja. Ovaj je ukupni rezultat još gori na štetu intelektualnog produkta: jer dok udruženje, i ako općenito snizuje moralnu razinu individuâ, može kadkada, kako vidjesmo, da ju iznimno i podigne — dotle ne može naprotiv *nikada* da podigne intelektualnu razinu individuâ. Kolektivnost naime može kadkada da bude genijalna sa gledišta osjećaja; ali ne može nikada da bude sa gledišta misli. Ima doista kolektivnih heroizama, ali nema kolektivnih remekdjelâ. Gomila može da dospije do najviših manifestacija vrline, ali ne može da dođe do najviših manifestacija stvaralačke inteligencije. U ni jednoj političkoj, znanstvenoj i književnoj historiji mi ne nalazimo primjera gomile, koja bi u stanovitom času, sama po sebi, imala kakvu genijalnu ideju, a da joj je nitko nije sugerirao. Tko bi mogao da navede primjer ratnog vijeća, koje bi bilo stvorilo kakav ratni plan, koji bi se mogao da usporedi s Napoleonovim planovima? Tko bi mogao da navede primjer ministarskog vijeća, koje bi bilo stvorilo koju od onih političkih reformâ, što sačinjavaju slavu stanovite historijske epohe i proslavljuju imena Macchiavelli-a, Richelieu-a ili Bismarcka? Tko bi mogao da navede primjer kongresa učenjaka, koji bi bio učinio koje od onih otkrića, što mijenjaju sav svijet i čine besmrtnima Laplace-a ili Galilea?

Eto dakle, zašto neprijatelji gomile mogu da na neosporivim znanstvenim razlozima temelje svoj prezir prema mnoštvu. Ne samo što gomilu općenito sastavljaju neznalice i nekompetentni, nego i onda, kad je sastavljaju učeni i kompetentni, njezin intelektualni produkt ne predstavlja drugo, nego brojčani produkt osrednjosti. Sveta vatra genijalne misli nije nikad izašla iz kolektivne duše: ona je isključivi dar individualnog mozga.

III.

Ovdje se pak nameće opaska od vrlo velike važnosti, koju je većina drugih pisaca pustila s vida. Sve ono, što smo kazali o gomili, odnosi se samo na njezin način mišljenja i djelovanja, kad ga se promatra sa *statičkog* gledišta. Biva, kad mi konstatujemo, da ljudi, kad se sakupe, intelektualno uvijek manje vrijede od jednog osamljenog čovjeka, mi time mislimo da ovaj princip primijenimo jedino na one kolektivne skupove, koji se obrazuju više ili manje nenadano i sporadično u izvjesnim momentima. Takvi su kolektivni skupovi na primjer: *mnoštva na ulicama*, *kazališne publike*, *jury-i*, *komisije*, *parlamenti* itd. Sigurno pak

ne mislimo — što bi uostalom bilo apsurdno — da ovaj isti princip primijenimo na gomilu, kad ju se promatra sa dinamičnog gledišta, biva da ga primijenimo na čitavo ljudsko društvo u njegovom historijskom razvitku.

Potrebno je dakle da se posve jasno uoči ova razlika, koje većina nije shvatila, pa je radi toga dala povoda vrlo mnogim nesporazumcima: jedno je psihologija gomile, kad ona u izvjesnom kratkom času djeluje tako rekuć improvizatorno, a drugo je nešto psihologija gomile, kad ona djeluje polako u toku vjekovâ. U prvom su slučaju njezine manifestacije uvijek inferiorne manifestacijama individuâ: naprotiv u drugom slučaju ne samo nijesu inferiorne, nego su kadkada i superiorne.

Uistinu, i ako ne postoje kolektivna remekdjela, koja bi kakvim čudom najednom nastala iz skupine ljudi, postoje zato čudesna djela, koja gomila stvara malo po malo pomoću vremena, a kojima bi se uzalud htjelo da utisne pečat pojedinačnog genija. Slike, kipovi, pjesmotvori, nekoliko znanstvenih otkrića mogu i moraju da se individualizuju u imenu Raffaella ili Van Dycka, Dante-a ili Šekspira, Fidije ili Michelangela, Keplera ili Newtona. Ali izvjesna komplikovana djela, koja su svejedno od goleme važnosti — kao na primjer jezik i pismo — nijesu mogla da imaju jednog jedinog tvorca. Ova su djela rezultat rada milijunâ ljudi i nitko ne bi bio mogao da ih sam izvrši, jer prestizavaju i genij i život bilo kojeg individua. To su kolektivna djela, gipka i nedohvativa kao i voda u rijeci, kao ona vječna i sastavljena od neizmjernog broja malenih nepoznatih potoka, koji ipak svi zajedno proizvode kolosalan učinak. Gomila je ona, koja je znala da prve mimičke i oponašajuće oblike ljudskog glasa dovede do našeg izvanrednog bogatstva u izražavanju; gomila je ona, koja je — ne dopustivši da se slava smiješi jedino individualnom geniju — znala da od ono malo riječi primitivnih jezika stvori onakav jezični spomenik, kakav je zadnji riječnik Fluegel-ov, koji sadrži 94 hiljade riječi. Gomila je ona, koja nam je, prelazeći od slikovitog pisma na fonetično i alfabetsko, omogućila da naše misli i osjećaje udjelavamo i slikamo sa najsuptilnijim gradacijama i da ih ostavljamo potomstvu u nasljedstvo sa takvom tačnošću, koja nadmašuje tačnost fotografije.

A što da se kaže o legendama i o herojskim ciklusima, koje posjeduje svaki narod, kad se prvi put pojavljuje na pozorištu istorije? Homerske pjesme stare Grčke, djela narodnih rapsoda u svakoj zemlji nijesu drugo nego polagana intelektualna tvorba, koju je gomila stvorila ili predala u nasljedstvo dalnjim pokoljenjima.

Ali to nije dosta. Inteligencija gomile — latentna i rastrkana u neizmjernom broju individuâ — ima još i drugih manifestacijâ. Kolektivnost je često preteča, i skoro bih kazao, da na neizvjestan i neodređen način naviješta točno i određeno otkriće, koje čini pojedinac. Što su poslovice, ako ne iskustvo, koje je gomila nesvijesno sakupila i sintetički izrazila? Što su genijalna predviđanja, toliko česta u puku, premda ih se tako malo cijeni? Kada koji genij iznađe kakvu novu znanstvenu teoriju, može se kazati, da ju je gomila već bila progledala i navijestila. Prije nego li je bilo grafologije i grafologa rukopis se nazivao k a r a k t e r o m, skoro kao da se time htjelo da označi odnošaj rukopisa prema moralnim svojstvima neke osobe. Prije Listera u planinama Kalabrije se je liječilo rane smolom, koja izlazi iz kore borova. Prije nego li je Lombroso izrekao svoju teoriju o urođenosti zločina, bila je ona intuirana u nekoj sredovječnoj priči u stihovima, koja pripovijeda povijest nekog astrologa, koji je, pročitavši na zvijezdama, da će neki dječak postati razbojnikom, svjetovao ocu dječakovu, da ga dade izučiti za kirurga, da tako zadovolji njegov prirođeni nagon okrutnosti na način, koristan njemu i drugima.

S ovog je gledišta dakle genij samo otkrivatelj istinâ, koje nesvijesno počivaju u pameti sviju; genij je onaj, koji nalazi formulu i jasno pokazuje ono, što je kolektivna duša samo natuknula ili predvidjela u svojem tamnom i anonimnom radu; genij je veliki reflektor, u kojemu se stiču hiljade i hiljade zrakâ i iz kojega se svijetlo razlijeva sa postostručenom intenzivnošću.

Veliki ljudi — govorio je Bourdeau — ne čine drugo, nego vrše jednu socijalnu funkciju: oni se trzaju i lome.

ali je gomila ona, koja ih vodi; i u tajnovitoj sudbini, koja ih diže do slave i baca opet u prah i zaborav, ne valja gledati drugo nego li ukupnost volje i aspiracija puka. Politički ljudi, umjetnici i učenjaci misle, da vladaju narodom i vjeruju, da će mu nametnuti svoj ukus i svoje ideje; a u stvari oni ne čine drugo, nego slijede impuls, koji im dolazi od naroda.

I mora se priznati ne samo, da svaka kolektivnost stvara svoga genija, kao što svaki osjećaj stvara svoj izraz i kao što se svaka zamršena i raširena ideja reasumira u jednom simbolu; nego se mora priznati i to, da kolektivnost popravlja, razvija i uzdiže tekovine misli i osjećaja, koje postizava pojedinačni genij.

Genij je sadašnjost, tako rekuć sin prošlosti, tamnog i kolektivnog rada čitavog čovječanstva; ali uprav zato, jer je sadašnjost, ne samo da je sin prošlosti, nego je i otac budućnosti; i stoga, kao i svi ocevi, mora da se pokori fatalnosti evolucije, koja će učiniti, te će gomila njegovih potomaka prosudivati i modificirati njegove ideje i njegove tekovine.

Čini mi se eto, da iz ovih jednostavnih opazaka vrlo jasno i očigledno izbija jedan zaključak, koji nije ni nesiguran, ni protuslovan, kako bi gornje pretpostavke bile mogle dati naslutiti: gomila, koja je individuu inferiorna u s t a t i č k o m momentu, kad ovaj izriče svoje ideje ili stavlja u djelo svoje voljne energije, s druge je strane naprotiv korisna i potrebna individuu ne samo u prošlosti u svrhu, da ga uopće stvori, nego i u budućnosti, da ga popravlja i njegove ideje i djela ispravlja. Ja bih rado kazao — nek mi se ne zamjeri ova usporedba — da kolektivnost ima u prošlosti jednaku funkciju kao sjemenje u vegetativnom životu: ona proizvodi divotnih plodova, biva: stvara genije; kad ovi plodovi balsamnim mirisom prokade atmosferu, morate priznati, da ih ništa ne nadmašuje ni ukusom, ni mirisom, ni ljepotom: sjemenje je, u ovom času, bezdvojbeno inferiorno svome plodu; ali u toku i okretu života vi morate priznati, da su ovi plodovi mnogo inferiorniji od svog sjemenja, jer plodovi ne bi postojali bez njega i jer, kad zemlja ne bi oplodila klice, koje oni nose u sebi, njihova bi veličanstvenost bila beskorisna, kao što bi bilo beskorisno i djelo genija, kad mu gomila ne bi oplodivala misli.

IV.

Čini mi se takoder, da ovaj zaključak otvara put, da se osvijetli problem odnošaja između umjetnosti i gomile i ne samo da se osvijetli, nego da se čisto izravna spor između ova dva suprotna pola, koja su, kako se danas čini, međusobno nepomirljiva. Ovaj spor nije, kako površno izgleda, spor između umjetnika i publike, dvoboj između j e d n o g a i m n o g i h: kad se svede u svoje prave granice, to je samo pitanje vremena. Umjetnik se doista može da buni protiv mišljenja savremene gomile, ali ne može da se buni protiv mišljenja gomile kasnijih pokoljenja; on može da prezire mnoštvo, u čijoj sredini živi, ali ne može da prezire mnoštvo, koje će da dođe poslije njega. Na svijetu nema i ne može da bude drugog kriterija, da se prosuđuje koja god intelektualna manifestacija, nego li pristajanja većine: bez dvojbe polagano i daleko, a ne neposredno pristajanje, ali koje svejedno odrazuje kolektivno mišljenje, mišljenje gomile. I ni jedan čovjek ne bi mogao da tvrdi da je genij, kad ga njegovi potomci ne bi takovim priznali, jer bi njegova taština bila isprazna i smiješna, kad bi potomci njegovo ime zavili u šutnju i zaborav. Na području znanosti i umjetnosti ne vrijedi despotični sistem, koji je u drugim vremenima vrijedio na političkom području: biva, nije moguće da čovjek stvara principe usprkos i protiv volje većine. Na području znanosti i umjetnosti vlada sistem plebiscitâ, koji su u toliko iskreniji i savjesniji, u koliko, budući ih izriču potomci, isključuju svaku sumnju korupcije i sugestije.

Ako je dakle ovo, kako ja mislim, istina aksiomatične očiglednosti, priznajem, da mi se uvijek činilo ne nepravednim, nego čudnovatim, da umjetnik samo radi toga, što gomila ne zna da ga na prvi pogled tumači i razumije, baca protiv nje u svojoj taštoj oholosti anateme i prokletstva.

Jest, priznajemo. Publika vrlo često ne razumije umjetničkog djela, koje je pozvana da sudi: izviždala je

Rossini-a pri prvom prikazivanju **Sevljskog brijača** i jednako je izviždala Wagnera skoro kod svih manifestacija njegovog izvanrednog muzičkog genija: prešutjela je ili je iz početka dapače žestoko napadala druga slikarska, kiparska ili književna djela, koja su pak kasnije u umjetnosti ostala kao biseri neugasivog sjaja. Svejedno, i ako sve to priznajem, i ako propuštam da kažem, da kadkada pored apsurdnih presudâ gomile ima i logičnih i pravednih presuda, hoću ipak da umjetnike upitam samo to: zašto se vi sami osovljujete pred sporošću, koja je gomili potrebna da vas shvati, dok je ova sporost kolektivne psihe prema intuicijama individualnog genija usudna i dapače blagotvorna nužda ne samo u pogledu umjetnosti, nego i u pogledu svih intelektualnih manifestacija?

I u znanosti, i u politici, kao i u kojem god ogranku ljudske djelatnosti, nije se nikad vidjelo — ili se vidjelo vrlo rijetko kao iznimka, koja potvrduje pravilo — da publika i gomila na jednom prigrli novu ideju, koju je kakvi dalekovidac navijestio ili novi izum, koji je pronašao kakav individualni genij. Napoleon se je nasmiješio, kad su mu prikazali i opisali model parobroda: Thiers je pred čitavim francuskim parlamentom izjavio, da su parobrodi i željeznice utopija i da svijet ne će nigda imati drugog komunikacijonog sredstva, nego diližansu sa konjima; Aristotel nije priznavao, da se ljudi rađaju jednaki i mislio je, da će uvijek postojati podjela na slobodne i robove. A ipak ja se nadam i mislim, da nitko ne će kazati, da su Napoleon, Thiers i Aristotel bili mediokriteti. Zašto dakle umjetnici — slikari, kipari ili književnici — prisvajaju pravo da obasiplju pogrdama one, koji se odmah ne zadive njihovim djelima i ne prelaze u ekstazu, čim ih vide, čitaju ili čuju? Zašto gomila mora — pod prijetnjom kazne, da bude nazvana neukom i nekulturnom — da pred djelom Wagnerovim ima onu brzinu intuicije, koju Napoleon i Thiers nijesu imali pred Watt-ovim otkrićem?

Neosporna je istina, da svaka ideja, prije nego li pobijedi, mora da prođe periodu borbâ i protivštinâ. To

znadu svi oni, koji su se u politici borili za postignuće izvjesnog ideala: jednako to znadu i svi oni, koji su se u znanosti borili za otkrivanje jednog dijela onoga nepoznatog, čega ima još neizmjerno mnogo. Ipak u periodi borbe nijesu se usudili ni apoštoli i mučenici, ni znanstvenici da poradi opozicije, na koju su u svom ambijentu naišli, pogrdnim prezirom napadaju gomilu, koja nije mogla, ni znala da ih odmah u prvi čas shvati. Mnogo čedniji baš zato, jer mnogo jači i dostojniji od izvjesnih modernih taštih umjetnikâ, oni su razumijevali, da se u gomili ne može neposredno odmah da postigne efekat izvjesne ideje ili slike, kao iskra, koja odskoči od nenadanog udarca, nego da se taj efekat mora širiti malo po malo, kao kad se u vodu baci kamen i valovi postaju sve veći i širi, dok ne stignu do obale. Oni su razumijevali, da naslijeđeni običaji i odvratnost prema svemu novome — više nego li neukost i skučeni mozag — priječe publici, da prijazno susreće novost, koju se naviješta i koja zbunjuje radi nekog neodređenog osjećaja začuđenja i straha ujedno. I oni su strpljivo čekali, da im vrijeme donese ono odobravanje i pristajanje, koje su im suvremenici uskratili, a nijesu zato optuživali s nesposobnosti i idiotizma one, koji ih nijesu shvaćali, kako izgleda, da se danas običava.

Opetujmo dakle još jednom: od gomile se ne može zahtijevati veliku brzinu intuicije pred umjetničkim djelom i ne smije ju se napadati zato, jer joj manjka ta brzina. I čovjek pojedinac ne posjeduje uvijek ovu brzinu intuicije pred umjetničkim djelima ili pred drugim intelektualnim manifestacijama i problemima. Nijesu ni svi pjesnici trenutačnog nadahnuća, niti su svi umni ljudi sposobni da budu improvizovani govornici: ali se ne zato ne će moći da prezire onoga, kojemu manjkaju ove sposobnosti improvizacije. Možda su dapače pravi pjesnici i pravi znanstvenici, oni, koji će u povijesti ostati radi svojih neumrlih djela, baš ti, kojima manjkaju ove površne i sugestivne sposobnosti. Gomila je u svojoj neizmjernoj kolektivnoj duši slična jednom od onih individuâ, čiji um ne zna da se očituje nenadano u svaki čas i koji, ako ga iznenada uhvatite, čini mnogo goru figuru od one, koju

bi mogao da čini, ali koji će vam naprotiv dati remek-djelo, ako mu pustite vremena da razmisli.

Uprav radi toga, mjesto one protivnosti, koju većina superiornih pojedinaca osjećaju između sebe i gomile, mjesto prezira, kojom je obasiplju, kao da ona nije drugo nego **corpus vile**, na kojemu učenjaci mogu samo da vrše svoje pokuse, kao liječnici u bolnicama, ja bih htio da se među umjetnicima i gomilom razvije osjećaj ljubavi i solidarnosti. Osjećaj solidarnosti, koji bi mjesto besplodne taštine proizvodio blagoslovnu čednost, a ova čednost bi proučila, kao što misao nije drugo nego tajnovito djelo hiljadâ i hiljadâ kraljevnih čestica, od kojih svaka za se ne bi mogla ništa da stvori, tako i genijalni umjetnik i njegovo djelo nijesu drugo nego individualna i simbolična rezultanta kolektivnog rada milijunâ ljudi, od kojih svaki, kad bi bio osamljen, ne bi mogao ni da misli, ni radi, ni da živi. Osjećaj solidarnosti, koji bi raspršio crni oblak savremenog pesimizma, radi kojega izvjesni nadljudi preziru gomilu kao krdo divljaka, koji dapače nijesu dostojni ni da prime dar umjetničkog djela; osjećaj solidarnosti bi naprotiv razvio vedro i sigurno svjetlo zdravog optimizma, u ime kojega bi se osjećala bratska dužnost da se radi za intelektualno podignuće i moralno otkupljenje te gomile. Ja ne znam doista, kako još može da bude nekih skeptikâ i pesimistâ, koji tvrde, da život ne zaslužuje da se živi, budući se genija ne razumije, a poštenog čovjeka nadvladava nepošteni lukavac. Ali to je kratkovidni i sebični račun! I onaj, tko ga čini, ne može da bude nego ili perverzan ili bolestan čovjek. Ima toliko bijede, toliko boli, toliko neznanja i zar ne osjećate, da bi samo radi božanstvene poezije, da se ublaži makar jedna od tih bijedâ i boli, da se pobija makar jedno od tih neznanjâ, vrijedilo da se živi? A moraju li da budu umjetnost i umjetnici oni, koji daju ovaj tužni primjer oholosti i egoizma, prezirući gomilu i udaljujuć se od nje kao da je kugom zaražena?

Ne. Ja sam siguran, da sa vedrog područja umjetnosti mora da dođe i da će doći skroz drugi primjer. Umjetnici, ovi milijoneri uma i umijeća, ne smiju da oponašaju izvjesne milijonere novca, koji sve svoje bogatstvo drže za se i preziru svakoga, tko nema kao oni. Oni moraju prije svega da priznadu, da je njihovo bogatstvo, genij, jednako kao i zlato kapitaliste, plod nesvijesnog i nasljednog rada hiljadâ i hiljadâ ljudi, a ne njihova isključiva lična zasluga: moraju osim toga da osjećaju, da je njihova dužnost, da ovo bogatstvo usade u dno kolektivne duše, da ju oplode, kao što je dužnost bogataša, da svoje zlato pusti u promet, da poveća blagostanje svoje zemlje. Što za to, ako u početku ne budu shvaćeni, kao što i bogataš, koji dariva svoj novac, u početku ne prima zahvalnosti i priznanja, nego često i nezahvalnost?

Zahvalnost i priznanje, koje je rijetko kod pojedinca, uvijek je sigurno, i ako je vrlo sporo, kod gomile. Ova zahvalnost i priznanje gomile nosi ime, pred kojim se i najukočeniji aristokrata i najlogičniji individualista i najtaštiji umjetnik mora da pokloni, jer se zove **Slava.**

Konac.

DARVINIŽAM O UZGOJU.

Uvaženi naš pedagoški pisac i slobodni mislilac Davorin Trstenjak obogatio je našu znanstvenu popularnu literaturu s izvrstnim djelom pod navedenim natpisom. Djelo je vanredno poučno i zanimljivo te ima dvostruku vrijednost: znanstvenu i odgojnu. Kao temelj mu služe znanstveni rezultati prir. nauka i moderni nazor o životu i svijetu. Iz nje se čovjek upoznaje ne samo umnim tekovinama velikoga Darwina, nego i s modernim uzgojnim principima, koji će sad zavladati svijetom Knjiga će dobro doći svakom našem inteligentu, da njim popuni svoje nedovoljno znanie, što mu ga je dala, nesavremena srednja škola kao i onom gradjaninu, koji te škole nije polazio, jer je pisana popularno i shvatljivo. Obuhvata 96 stranica, a stoji pet kruna.

PETAR KONJOVIĆ

LIČNOSTI, SADŽRAJ KNJIGE JE OVAJ:

1. Iz ruskog teatra
2. Mozart,
3. Clade Debusy,
4. St. Mokranjac,
5. Mita Topalovtć,
6. Dimitrije Ružić,
7. Maja de Strozzi,
8. Muzika u Srba,
9. Iz muzikalnog Zagreba.

Svi ti referati ocene daju našoj inteligentnoj publici mogućnost, da steče jedan širok pogled s prilikama u kojima se nalazi i razvija muzička i pozorišna umetnost, u prvom redu naša jugoslavenska. Knjiga iznosi 13 štampanih araka a odpremljena je vrlo elegantno i na finom pariru. Cena joj je K 15 –